

Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf

WAGENINGENUR

For quality of life

Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf

Rob Stokkers

Ruud van der Meer

Herman Schoorlemmer

Vivian Hendriks-Goossens

LEI-rapport 2010-042

Juni 2010

Projectcode 40827

LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf

Stokkers, R., R. van der Meer, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens

LEI-rapport 2010-042

ISBN/EAN: 978-90-8615-432-6

Prijs €18,50 (inclusief 6% btw)

72 p., fig., tab., bijl.

Rapportage van de ontwikkeling in leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie op bedrijven als belangrijke indicatoren voor de vitaliteit en het toekomstperspectief van de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw in Nederland. Deze statistische analyse wordt gevolgd door een eerste inventarisatie en analyse van mogelijke knelpunten en oplossingsrichtingen ten aanzien van bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw.

A report on the development of the age structure within the agricultural entrepreneurs pool and the succession situation on farms as important indicators of the vitality and future prospects of conventional, organic and multi-functional farming in the Netherlands. This statistical analysis is followed by an initial inventory and analysis of possible bottlenecks and solutions in relation to succession within organic and multi-functional farming.

Project BO-03-002-048, 'Opvolgingsperspectief in de landbouw'

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het kader van het LNV-programma
Beleidsondersteunend Onderzoek; Thema: Ondernemerschap tussen maat-
schappij en markt, cluster: Economisch perspectievolle agroketens.

Foto: Marcel Bekken

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2010
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	Summary	11
1	Inleiding	15
	1.1 Aanleiding	15
	1.2 Doelstelling	15
	1.3 Leeswijzer	16
2	Werkwijze	17
	2.1 Statistische analyse	17
	2.2 Interviews en focusgroepbijeenkomst	19
3	Opvolgingsperspectief in de landbouw	21
	3.1 Inleiding	21
	3.2 Aantal bedrijven en leeftijdsopbouw in Noordwest-Europa	21
	3.3 Vergelijking tussen bedrijfstypen in de biologische, multifunctionele en totale land- en tuinbouw	25
	3.4 Vergelijking tussen bedrijfsgrootteklassen	40
	3.5 Samenvattende conclusies	46
4	Knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen	49
	4.1 Onvoldoende beschikbaarheid geschikte opvolgers	49
	4.2 Onvoldoende begeleiding van het overnameproces	51
	4.3 Grote vermogensbehoefte voor bedrijfsovername	53
	4.4 Ongeschiktheid van huidige juridische rechtsvormen voor ondernemingen	55
	4.5 Behoud van de hoeveelheid biologische grond	56
	4.6 Onvoldoende inkomen tijdens bedrijfsovername/onvoldoende rendement	57
	4.7 Complexe en/of knellende wet- en regelgeving	57
	4.8 Arbeidsorganisatie	58
	4.9 Samenvattende conclusies	58

5	Discussie en aanbevelingen	60
	Literatuur	64
	Bijlagen	
1	Multifunctionele landbouw in 2008	65
2	Definities en statistieken bedrijfsopvolging 1993-2008	66
3	Lijst van geïnterviewde personen en deelnemers aan de focusgroep	70
4	Globale interviewhandleiding	72

Woord vooraf

Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, de Vakgroep Biologische Landbouw van LTO/Biologica en de Task Force Multifunctionele Landbouw hebben ten behoeve van hun beleidsvorming behoefte aan inzicht in de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie in de landbouw. Door dit in beeld te brengen wordt ook meer zicht verkregen op de vitaliteit en het toekomstperspectief van bedrijven in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw in Nederland.

In het kader van het thema BO-03-002 Ondernemerschap tussen maatschappij en markt heeft het ministerie van LNV daarom het LEI en PPO opdracht gegeven om de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie in de drie genoemde sectoren in kaart te brengen. Bovendien is gevraagd om een eerste inventarisatie en analyse van mogelijke knelpunten en oplossingsrichtingen rondom bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw, resulterend in aanbevelingen voor het beleid en deze sectoren zelf.

Dit onderzoeksproject werd begeleid door de heer Van Wissen van het ministerie van LNV, de heer Willems van Biologica en de heer Monteny van de Task Force Multifunctionele Landbouw, die een belangrijke rol hebben vervuld bij de advisering en ondersteuning van het projectteam. Ook is een bijzonder woord van dank op zijn plaats voor de biologische en/of multifunctionele ondernemers en vele andere betrokkenen voor hun medewerking aan de interviews en focusgroepbijeenkomst ten behoeve van dit onderzoek.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

De Directie Agroketens en Visserij van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, de Vakgroep Biologische Landbouw van LTO/Biologica en de Task Force Multifunctionele Landbouw hebben behoefte aan inzicht in de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgings-situatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw in Nederland. Dit zijn namelijk belangrijke criteria voor de vitaliteit en het toekomstperspec-tief van deze sectoren. Een internationale vergelijking moet duidelijk maken in hoeverre de situatie in Nederland afwijkt van die in omringende Noordwest-Europese landen. Uit een onderlinge vergelijking binnen Nederland moet verder blijken in hoeverre de bedrijfsopvolging in en de vitaliteit van de biologische en multifunctionele landbouw afwijkt van die in de gangbare landbouw en mogelijk voor meer problemen zorgt.

Dit project beoogt voornoemd inzicht te bieden en geeft daarbij specifiek antwoord op de volgende drie vragen:

1. In hoeverre is sprake van veroudering van het bestand agrarische onder-nemers?
2. Zijn er voor de perspectiefvolle bedrijven voldoende jonge opvolgers?
3. Zijn er ook jonge opvolgers voor weinig perspectiefvolle bedrijven?

Bovendien levert het project een eerste inventarisatie en analyse van de mogelijke knelpunten en oplossingsrichtingen voor jonge ondernemers en poten-tiële bedrijfsopvolgers rondom bedrijfsopvolging in de biologische en multifunc-tionele landbouw.

ad 1.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de agrarische sector in Nederland, België, Denemarken en Duitsland is vrijwel gelijk en in de periode 1990-2007 niet of nauwelijks veranderd. Het percentage bedrijfshoofden ouder dan 55 jaar bedraagt in deze vier landen ongeveer 40%. Ook de ontwikkeling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven in deze landen verloopt vrijwel gelijk. In de periode 1990-2007 nam het aantal bedrijven met circa 40% af.

In Nederland zijn de bedrijfshoofden op biologische bedrijven gemiddeld iets jonger dan in de totale land- en tuinbouw. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de multifunctionele landbouw is ongeveer gelijk aan het landelijk gemiddelde.

ad 2. en 3.

In 2008 bedroeg het percentage landbouw- en tuinbouwbedrijven in Nederland met een minimale bedrijfsomvang van 16 nge en een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder en zonder opvolger 31%. Naar verwachting houden dus de komende 15 jaar minimaal 17.200 bedrijven op te bestaan of komen beschikbaar voor bedrijfsopvolging. De autonome ontwikkeling van het aantal bedrijven in Nederland, gebaseerd op de periode 1990-2007, voorspelt echter voor de komende 15 jaar een grotere daling van 34% ofwel 19.000 bedrijven. Het uiteindelijke percentage bedrijven zonder opvolging zal dus hoger zijn dan volgens opgave van de agrarische ondernemers in de landbouwtelling zelf. In principe is er dus een overschot van 1.800 potentiële opvolgers en huidige ondernemers jonger dan 50 jaar, die deels onvrijwillig van bedrijfsovername moeten afzien of hun huidige bedrijf moeten staken. Bij de biologische en multifunctionele bedrijven ligt het percentage bedrijven zonder opvolger lager dan gemiddeld in Nederland.

De middelgrote en grote land- en tuinbouwbedrijven in Nederland realiseerden in de periode 2004-2007 gemiddeld een inkomen uit bedrijf van respectievelijk € 33.900 en € 56.600 per onbetaalde arbeidsjaareenheid. Dit lag ruim boven het modaal inkomen van € 30.000 in 2007 en daarom wordt deze categorie bedrijven in deze studie als perspectiefvol beschouwd. De kleine bedrijven bleven met een gemiddeld inkomen van € 14.700 hierbij ruimschoots achter en het is dan ook deze groep die over het algemeen weinig perspectief heeft voor de toekomst.

In 2008 hadden ongeveer 5.700 middelgrote en grote bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder (nog) geen opvolger. Daarentegen hadden circa 3.700 kleine bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder op papier wel een opvolger klaarstaan. Deze opvolgers zou mits financieel mogelijk meer perspectief op een goed inkomen kunnen worden geboden door (gedeeltelijke) overname van de vrijkomende middelgrote en grote bedrijven. Op grond hiervan lijkt er nog een tekort te bestaan van maximaal 2.000 overnamekandidaten. Dit tekort kan waarschijnlijk deels worden ingevuld door ondernemers jonger dan 50 jaar, die noodgedwongen hun huidige bedrijf moeten staken, en door schaalvergroting van de overblijvende bedrijven. Extra aandacht voor een

voldoende beschikbaarheid van potentiële overnamekandidaten lijkt toch geboden, zeker als de opvolgingssituatie in de Nederlandse landbouw in de komende jaren mocht verslechteren.

Het beeld van het opvolgingsperspectief in de biologische en multifunctionele landbouw is vrijwel identiek aan dat van de totale Nederlandse land- en tuinbouw.

In een focusgroepbijeenkomst met biologische en/of multifunctionele ondernemers en vertegenwoordigers van diverse belangenorganisaties, accountants- en adviesbureaus, banken en onderwijsinstellingen zijn knelpunten rond bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw geïnventariseerd en zijn mogelijke oplossingsrichtingen geformuleerd. Volgens de focusgroep zijn de vier belangrijkste knelpunten in deze sectoren, die in feite gelden voor de gehele Nederlandse landbouw:

1. onvoldoende beschikbaarheid van geschikte bedrijfsopvolgers als gevolg van een mismatch tussen over te nemen bedrijven en de competenties van potentiële overnamekandidaten, evenals een ongunstig ondernemersklimaat;
2. onvoldoende procesbegeleiding door externe deskundigen bij bedrijfs-overname;
3. grote vermogensbehoefte voor overname onroerend goed;
4. ongeschiktheid van of veelal onbekendheid met de beschikbare juridische rechtsvormen voor agrarische ondernemingen.

De aanbevelingen vanuit de focusgroep voor het ministerie van LNV, de Vakgroep Biologische Landbouw en de Task Force Multifunctionele Landbouw sluiten nauw aan bij de genoemde oplossingsrichtingen. Met name voor samenwerkingsverbanden in de biologische en multifunctionele landbouw is voor de betreffende partijen een belangrijke rol weggelegd bij het faciliteren en stimuleren van:

- een positieve beeldvorming van de landbouw en haar rol in de samenleving;
- adequate opleidingen voor toekomstige én huidige agrarische ondernemers;
- het samenbrengen van de vraag naar en het aanbod van bedrijfsopvolgers;
- de inzet van professionele coaches voor de externe begeleiding in het proces van bedrijfsovername;
- (bewustwording van) fiscale en juridische voorzieningen om de grote vermogensbehoefte voor bedrijfsovername te verminderen en/of beter te spreiden.

Summary

Successors sought for agricultural businesses

The Directorate of Agricultural Chains and Fisheries within the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality, the Department of Organic Agriculture within the Dutch Organisation for Agriculture and Horticulture (LTO)/Biologica and the Task Force for Multi-functional Agriculture require insight into the development of the age structure within the agricultural entrepreneurs pool and the succession situation within conventional, organic and multi-functional farming in the Netherlands. These are particularly important criteria for the vitality and future prospects of these sectors. An international comparison must clarify the extent to which the situation in the Netherlands differs from that in neighbouring north-western European countries. A comparison between the sectors concerned within the Netherlands must also demonstrate the extent to which succession in and the vitality of organic and multi-functional farming differ from the situation within conventional farming and the extent to which they could cause additional problems.

The intention of this project is to offer the above-mentioned insight and to provide specific answers to the following three questions:

1. To what extent is there evidence of the ageing of the current pool of agricultural entrepreneurs?
2. Are there sufficient young successors for the farms with good future prospects?
3. Are there also young successors for the farms with poorer future prospects?

In addition, this project provides an initial inventory and analysis of possible bottlenecks and solution options for young agricultural entrepreneurs and potential successors with regard to succession within organic and multi-functional farming.

Sub 1.

The age structure of the heads of the agricultural businesses in the Netherlands, Belgium, Denmark and Germany is virtually identical and has barely changed - if at all - between 1990 and 2007. The percentage of heads of such businesses aged over 55 years amounts to approximately 40% in these four countries. The development of the number of agricultural and horticultural businesses is progressing at more or less the same rate in these countries. Between 1990 and 2007, the number of businesses declined by approximately 40%.

In the Netherlands, the heads of organic farms were on average a little younger than in the total agricultural and horticultural sector. The age structure of the company heads in multi-functional agriculture is roughly the same as the national average.

Sub 2. and 3.

In 2008 the percentage of agricultural and horticultural businesses in the Netherlands with a minimum farm size of 16 DSUs, a company head aged 50 or older and without a successor amounted to 31%. The expectation is that over the next 15 years, at least 17,200 farms will cease their operations or will become available for succession. However, the autonomous development of the number of farms in the Netherlands, based on the period from 1990 to 2007, indicates a greater decline of 34% (19,000 farms) over the coming 15 years. The eventual percentage of farms without successors will therefore be higher than that indicated by the agricultural entrepreneurs themselves in the agricultural census. In principle, therefore, there is a surplus of 1,800 potential successors and current entrepreneurs under 50 years of age who - partly involuntarily - have to give up their plans to take over a farm or have to cease operations on their own farm. For organic and multi-functional farms, the percentage of farms without successors is lower than average in the Netherlands.

The medium-sized and large agricultural and horticultural businesses in the Netherlands achieve an average farm income of €33,900 and €56,600 respectively per unpaid man-year unit in the period between 2004 and 2007. This was well above the average income of €30,000 in 2007 and this category of farms is therefore viewed in this study as having good prospects. The small farms lagged behind at some distance with an average income of €14,700, and it is this group in particular that generally has poor future prospects.

In 2008 approximately 5,700 medium-sized and large companies with a company head aged 50 or older did not (or not yet) have a successor. In contrast, approximately 3,700 small farms with a company head aged 50 or older did have a successor ready to take over, at least on paper. If financially feasible, these successors could possibly be offered greater prospects of a good income through the partial or full takeover of medium-sized and large farms becoming available. On these grounds, there still seems to be a shortfall of up to 2,000 takeover candidates. This shortfall could probably be partially filled by entrepreneurs under 50 years of age who are forced to cease their current farming operations, and through scaling up the remaining farms. Extra attention for the sufficient availability of potential takeover candidates nevertheless appears to be necessary, particularly if the succession situation within Dutch agriculture worsens over the next few years.

The situation relating to prospects for successors within organic and multi-functional agriculture is virtually identical to that of the Dutch agricultural and horticultural sector as a whole.

In a focus-group meeting with organic and/or multi-functional agricultural entrepreneurs and representatives of various interest groups, accountants and consultancy firms, banks, and educational institutions, an inventory has been made of bottlenecks relating to farm succession within organic and multi-functional agriculture, and possible solutions have been formulated. According to the focus group, the four most significant bottlenecks in these sectors, which in fact apply to the entire Dutch agricultural sector, are:

1. insufficient availability of suitable successors as a result of a mismatch between farms available for takeover and the competences of potential takeover candidates, as well as an unfavourable entrepreneurial climate;
2. inadequate provision of process guidance by external experts during farm takeovers;
3. great need for capital for takeovers of property;
4. unsuitability of or general lack of familiarity with the available types of business entities for farms.

The recommendations made by the focus group for the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality, the Department of Organic Agriculture and the Task Force for Multi-functional Agriculture are very much in line with the specified solution options. The co-operative bodies within organic and multi-functional farming in particular have an important role to play in facilitating and stimulating:

- the building of a positive image of agriculture and its role within society;
- adequate training courses for current and future agricultural entrepreneurs;
- the bringing together of the supply of and demand for farm successors;
- the use of professional coaches for external guidance in the process of farm takeovers;
- tax-related and legal constructions (and an awareness of the existence of these) to reduce the great need for capital for farm takeovers and/or to distribute the financial burden better.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De doelgroep - bestaande uit de Directie Agroketens en Visserij (AKV) van het ministerie van LNV, de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica en de Task Force Multifunctionele Landbouw - heeft behoefte aan inzicht in de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw. Dit zijn namelijk belangrijke criteria voor de vitaliteit en het perspectief van deze sectoren. Immers, veroudering van het bestand agrarische ondernemers kan een uiting zijn van minder vitale sectoren en een signaal zijn dat jongeren weinig perspectief zien in bedrijfsopvolging. Uit een vergelijking met de gangbare landbouw moet blijken in hoeverre de leeftijdsopbouw en opvolgingssituatie in de biologische en multifunctionele landbouw in Nederland afwijkt en mogelijk voor meer problemen zorgt.

Het is ook mogelijk dat in het algemeen het ondernemersbestand in de landbouw veroudert ofwel dat men op hogere leeftijd het bedrijf overneemt. Hierbij is een vergelijking met de landbouw in de omringende Europese landen interessant.

1.2 Doelstelling

De doelstelling van dit project is inzicht te bieden in de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw en opvolgingssituatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw als maat voor de vitaliteit van deze sectoren. Bovendien levert het project een eerste inventarisatie en analyse van de perspectieven, eventuele knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen voor jonge ondernemers en potentiële bedrijfsopvolgers rondom bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw.

De volgende drie vragen dienen daarbij te worden beantwoord:

1. In hoeverre is sprake van veroudering van het bestand agrarische ondernemers?
2. Zijn er voor de perspectiefvolle bedrijven voldoende jonge opvolgers?
3. Zijn er ook jonge opvolgers voor weinig perspectiefvolle bedrijven?

1.3 Leeswijzer

Na deze inleiding volgt in hoofdstuk 2 een toelichting op de gebruikte data en methoden. Vervolgens geeft hoofdstuk 3 een globale beschrijving van het opvolgingsperspectief in een aantal Noordwest-Europese landen, gevolgd door een gedetailleerde beschrijving van het opvolgingsperspectief in de diverse sectoren van de biologische, multifunctionele en totale Nederlandse landbouw. Ook wordt onderscheid gemaakt naar grootteklassen om een indicatie te krijgen van de performance van de bedrijven. Hoofdstuk 4 biedt een eerste inventarisatie van knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen voor jonge ondernemers en potentiële bedrijfsopvolgers rondom bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw. Hoofdstuk 5 sluit af met een discussie en aanbevelingen.

2 Werkwijze

2.1 Statistische analyse

Ten eerste wordt de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand in de Nederlandse landbouw vergeleken met die in de omliggende landen België, Denemarken en Duitsland op basis van Eurostat over de periode 1990-2007. Voor de biologische en multifunctionele landbouw zijn deze gegevens niet separaat beschikbaar. Ook ontbreekt informatie over de opvolgingssituatie in de afzonderlijke landen. Voor deze Europese cijfers is in tegenstelling tot de Nederlandse cijfers in het tweede deel van dit onderzoek geen selectie gemaakt van de bedrijven op basis van bedrijfsomvang.

Ten tweede volgt een gedetailleerde vergelijking van de leeftijdsopbouw en opvolgingssituatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw in Nederland. Als basis hiervoor wordt de CBS-Landbouwtelling in de jaren 2004 en 2008 gebruikt. Ook wordt er een relatie gelegd met bedrijfseconomische kengetallen op basis van het Bedrijven-Informatienet (Informatienet) van het LEI over de jaren 2004-2007. Daarbij wordt een onderverdeling gemaakt naar de diverse sectoren en takken binnen de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw en naar diverse bedrijfsgrootteklassen, althans voor zover de steekproefgrootte dit statistisch gezien mogelijk maakt. De opgevraagde kengetallen zijn:

- aantal bedrijven per leeftijdsklasse van het bedrijfshoofd;
- geslacht van het bedrijfshoofd (m/v);
- opvolgingssituatie op bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder;
- geslacht van de bedrijfsopvolgers (m/v);
- werkgelegenheid in aje,¹ opgesplitst naar eigen arbeid (m/v) en vreemde arbeid;

---

¹ Een aje (= arbeidsjaareenheid) is gelijk aan 2.000 gewerkte arbeidsuren, waarbij één arbeidskracht maximaal één aje kan leveren.

- agrarische bedrijfsomvang in nge;¹
- totale opbrengsten, met apart de opbrengsten uit diensten;
- totale kosten;
- rentabiliteit (= opbrengsten per 100 euro kosten);
- inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje;
- leeftijd bedrijfshoofd.

Deze gegevens zijn verwerkt tot grafieken en tabellen die de basis vormen voor de analyse van de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie in relatie tot de bedrijfseconomische vitaliteit in de diverse sectoren en takken binnen de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw.

Voor de gedetailleerde analyse van de Nederlandse situatie in paragraaf 3.3 en verder zijn de vollegrondsgroentebedrijven samen genomen met de akkerbouwbedrijven. Hierdoor vallen de vollegrondsgroentebedrijven dus *niet* onder de opengrondstuintbouw (bloembollenteelt, boomkwekerij en fruitteelt). Combinatiebedrijven zijn bedrijven met combinaties van een dierlijke en een plantaardige productietak of een combinatie van meerdere plantaardige productietakken, bijvoorbeeld glastuintbouw en opengrondstuintbouw. In de categorie overige veehouderijbedrijven vallen zowel bedrijven met meerdere veehouderijtakken als bijvoorbeeld gespecialiseerde pluimveebedrijven. Alleen bedrijven met een omvang van minimaal 16 nge zijn in deze studie meegenomen. De reden hiervoor is dat deze populatie bedrijven dan te vergelijken is met de bedrijven die in de steekproefpopulatie van het LEI zitten. Sinds 2005 wordt in de CBS-Landbouwtelling geen onderscheid meer gemaakt in hoofd- en nevenberoepsbedrijven en daarom ook niet in deze studie.

Tot de multifunctionele bedrijven zijn die bedrijven gerekend, die één of meerdere van de volgende takken op het bedrijf hebben: natuur, recreatie (inclusief educatie), verkoop en/of verwerking van eigen (streek)producten, en zorg (inclusief kinderopvang). Er zijn nog andere vormen van verbrede landbouw denkbaar. In de rapporten van Venema et al. (2009) en Roest et al. (2009) rondom verbrede landbouw worden meer vormen van verbrede landbouw onderscheiden. Cijfers in dit onderzoek wijken van voornoemde studies af, doordat in

---

¹ De nge (= Nederlandse grootte-eenheid) is een maatstaf voor de omvang van een bedrijf. De nge staat voor een bedrag van € 1.400 brutostandaardsaldo (BSS). Het BSS wordt berekend door de directe kosten van de opbrengsten af te trekken. Het aantal nge wordt uitgedrukt per ha teelt of stuks vee. Op deze wijze is het mogelijk om de omvang van bedrijven in verschillende sectoren met elkaar te vergelijken. Aan verbredingsactiviteiten worden echter geen nge's toegekend.

dit onderzoek minder vormen van verbrede landbouw worden meegenomen en uit het oogpunt van vergelijkbaarheid tussen de Landbouwtelling en het Informatienet een ondergrens van 16 nge wordt gehanteerd (zie ook bijlage 1). Daarbij komt nog dat de vraagstelling in de Landbouwtelling is gewijzigd tussen 2007 en 2008.

Er bestaan verschillende definities om de opvolgingssituatie op bedrijven te berekenen (zie bijlage 2). In deze studie is in de jaren 2004 en eerder sprake van een opvolger als het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is, bij de landbouwtelling is aangegeven dat er een opvolger is of minimaal één van de overige ondernemers jonger is dan 50 jaar. Voor het jaar 2008 is dit het geval als het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is en heeft aangegeven dat er een opvolger is. Bij rechtspersonen (met name bv's) wordt in de landbouwtelling niet naar de opvolgingssituatie gevraagd. In deze studie wordt ervan uitgegaan dat op deze bedrijven wel een opvolger aanwezig is. De opvolgingssituatie op de populatie bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder wordt vervolgens uitgedrukt als percentage van de totale populatie landbouwbedrijven. Overigens wordt door diverse agrarische ondernemers, die hebben meegewerkt aan dit project, de kanttekening geplaatst dat bij de landbouwtelling de vraag over bedrijfsopvolging niet altijd even serieus wordt ingevuld en de betreffende statistieken dus niet geheel betrouwbaar zijn.

Als indicator voor de bedrijfseconomische performance van bedrijven wordt in deze studie de bedrijfsomvang in nge gebruikt, omdat gebleken is dat er een relatie bestaat tussen de omvang en de rentabiliteit en inkomens van de bedrijven. Een bedrijf wordt als levensvatbaar en perspectiefvol gezien, als het inkomen per onbetaalde arbeidsjaareenheid groter is dan het bruto modaal inkomen. Dit wordt ook gebruikt als referentiepunt voor veel inkomensmaatregelen van de overheid. Volgens het Centaal Plan Bureau (CBP) bedroeg het bruto modaal inkomen in 2007 € 30.164 per jaar inclusief vakantietoeslag.

2.2 Interviews en focusgroepbijeenkomst

Ter voorbereiding van de focusgroepbijeenkomst in het najaar zijn in de zomer van 2009 zes biologische en/of multifunctionele ondernemers geïnterviewd (zie bijlage 3) om een scherper beeld te krijgen van de opvolgingsproblematiek in de biologische en multifunctionele landbouw en de mogelijke oplossingsrichtingen. De daarbij gebruikte interviewhandleiding is opgenomen in bijlage 4. De verslagen van deze interviews zijn vertrouwelijk en daarom niet opgenomen in

het rapport. De resultaten zijn gebruikt om het draaiboek en programma van de focusgroepbijeenkomst beter in te vullen en ook als input bij deze bijeenkomst.

Op 28 oktober 2009 is de focusgroepbijeenkomst georganiseerd met als thema bedrijfsopvolging in de biologische landbouw en multifunctionele landbouw. Het doel van deze bijeenkomst was om de eventuele knelpunten rond bedrijfsopvolging in deze sectoren te inventariseren en een eerste aanzet te geven tot mogelijke oplossingsrichtingen. De deelnemers aan de focusgroep waren biologische en/of multifunctionele ondernemers en vertegenwoordigers van diverse belangenorganisaties, accountants- en adviesbureaus, banken en onderwijsinstellingen. De deelnemers zijn geselecteerd op een brede visie op de biologische en/of multifunctionele landbouw en betrokkenheid bij het thema (zie bijlage 3).

Het programma van de focusgroepbijeenkomst bestond uit de volgende onderdelen:

- presentatie van de resultaten van de statistische analyse van de opvolgings-situatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw en de gesignaleerde knelpunten in de biologische en multifunctionele landbouw uit de interviews;
- plenaire discussie over deze knelpunten en aanvullingen daarop, gevolgd door een prioritering met behulp van stickers en een selectie van de vier belangrijkste knelpunten;
- aandragen van oplossingen voor de vier geselecteerde knelpunten op vier afzonderlijke flip-overs in een vrije setting, waarbij de resultaten van de interviews als input voor de discussie tussen deelnemers werden gebruikt;
- verdieping van de genoemde oplossingsrichtingen in vier afzonderlijke groepen, waarbij voor de maximaal drie belangrijkste oplossingen werd aangegeven waarom en hoe deze bijdragen aan de oplossing van het betreffende knelpunt;
- plenaire terugkoppeling van de uitgewerkte oplossingsrichtingen voor de vier geselecteerde knelpunten door de begeleiders.

3 Opmvolgingsperspectief in de landbouw

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de ontwikkeling van het aantal bedrijven in enkele Noordwest-Europese landen en de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op die bedrijven. Vervolgens wordt nader ingezoomd op de Nederlandse situatie. Daarbij wordt voor de totale land- en tuinbouw, biologische landbouw en multifunctionele landbouw een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het aantal bedrijven, de samenstelling van het ondernemersbestand en de situatie rondom bedrijfsopvolging. Ook de arbeidsvoorziening en bedrijfsresultaten komen hierbij aan de orde.

3.2 Aantal bedrijven en leeftijdsopbouw in Noordwest-Europa

Aantal bedrijven

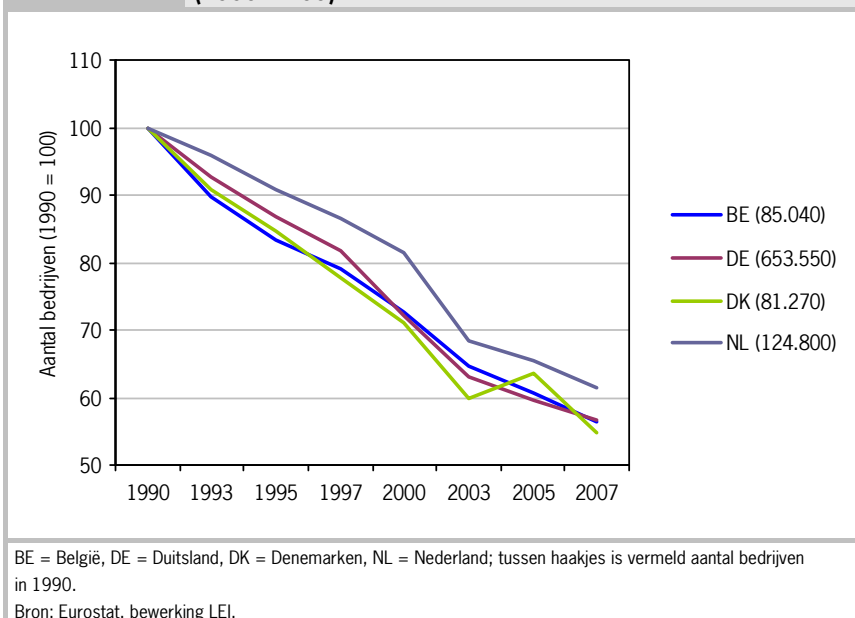
In deze studie wordt de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de land- en tuinbouw van een aantal Noordwest-Europese landen vergeleken. Bij deze internationale vergelijking worden bedrijven kleiner dan 16 nge ook meegenomen. In figuur 3.1 is de omvang van de land- en tuinbouw weergegeven op basis van het aantal bedrijven, waarbij het aantal bedrijven in 1990 op 100 is gesteld. In 1990 telde Duitsland het grootste aantal land- en tuinbouwbedrijven van de vier landen in de vergelijking, namelijk ruim 650.000. In België en Denemarken lag het aantal op ruim 80.000 en in Nederland op 125.000. Voor alle landen geldt dat de ontwikkeling van het aantal bedrijven vrijwel gelijke tred houdt. Ten opzichte van 1990 zijn er in 2007 ongeveer 40% minder bedrijven.

Leeftijdsopbouw

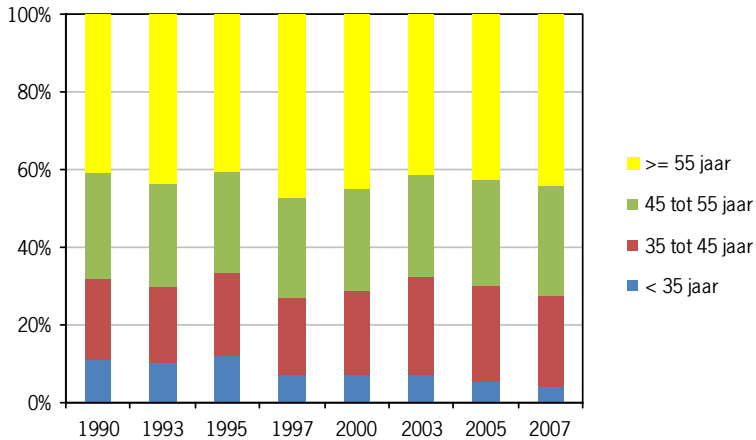
De ontwikkeling in de leeftijdsopbouw van het bedrijfshoofd op de land- en tuinbouwbedrijven in de geselecteerde Noordwest-Europese landen is in beeld gebracht door de bedrijven in te delen in diverse leeftijdsklassen (zie figuren 3.2 tot en met 3.5).

In België, Denemarken en Nederland is ongeveer 40% van de bedrijfshoofden 55 jaar of ouder. Dit percentage is vrij stabiel gedurende de periode 1990-2007. In Duitsland ligt het percentage bedrijfshoofden van 55 jaar of ouder het laagst van alle landen die in de vergelijking zijn meegenomen. Het percentage bedrijfshoofden jonger dan 35 jaar neemt in alle landen af. In Nederland ligt dit aandeel op 3,6%, terwijl het in de andere Europese landen met 6 à 7% iets hoger is. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat in Nederland veel jonge ondernemers een maatschap aangaan om de bedrijfsovername te kunnen financieren. Op basis van het Informatienet is vastgesteld dat in Nederland ongeveer 40% van de bedrijven een maatschap is (Backus et al., 2009). In het kader van dit onderzoek is niet nagegaan of dit in de andere Europese landen anders ligt.

Figuur 3.1   **Ontwikkeling van het aantal bedrijven in Noordwest-Europa (1990 = 100)**

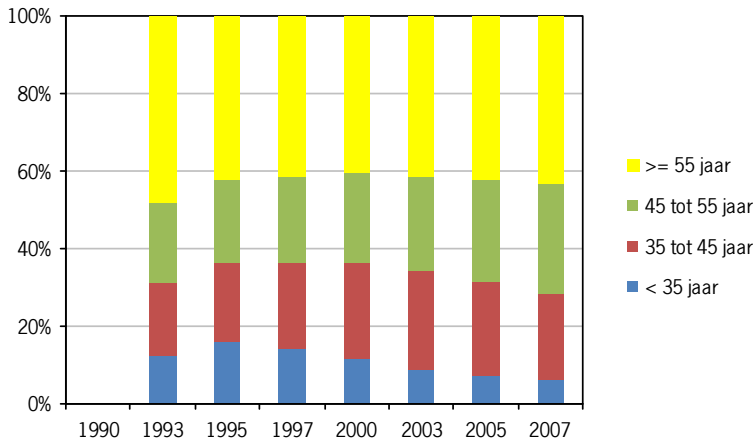

Figuur 3.2 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd op land- en tuinbouwbedrijven in Nederland in de periode 1990-2007

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Figuur 3.3 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd op land- en tuinbouwbedrijven in België in de periode 1990-2007 a)

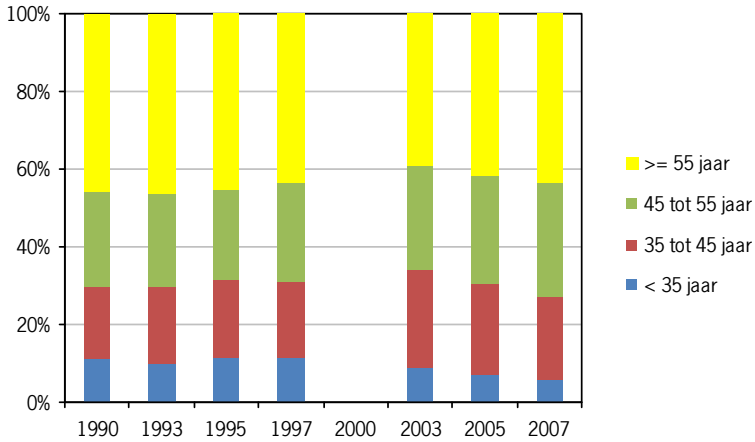

a) Informatie voor het jaar 1990 ontbreekt.

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

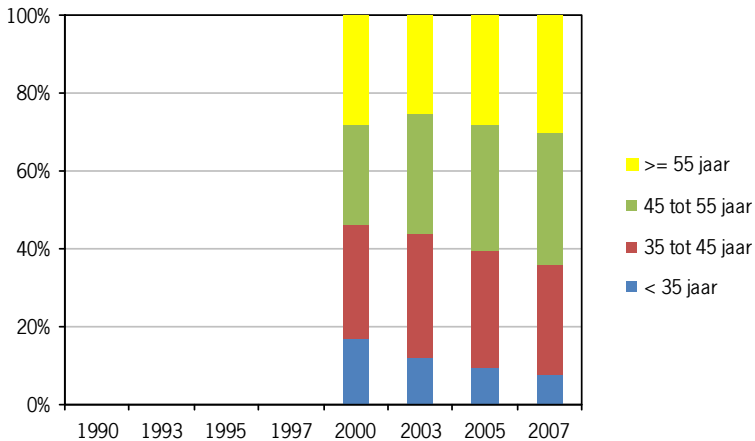

Figuur 3.4 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd op land- en tuinbouwbedrijven in Denemarken in de periode 1990-2007 a)

a) Informatie voor het jaar 2000 ontbreekt.
Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Figuur 3.5 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd op land- en tuinbouwbedrijven in Duitsland in de periode 1990-2007 a)

a) Informatie voor de jaren 1990 tot en met 1997 ontbreekt.
Bron: Eurostat, bewerking LEI.

Samenvattend kan worden gesteld dat het aantal bedrijven in de Noordwest-Europese landen in de periode 1990-2007 is gedaald met ongeveer 40%. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden blijft redelijk stabiel. Rond 40% van de bedrijven heeft een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder. Ongeveer 6 tot 7% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar, maar in Nederland ligt dit percentage iets lager.

3.3 Vergelijking tussen bedrijfstypen in de biologische, multifunctionele en totale land- en tuinbouw

3.3.1 Aantal bedrijven

In figuur 3.1 is de ontwikkeling geschetst van het aantal land- en tuinbouwbedrijven in enkele Europese landen. In deze paragraaf wordt verder ingezoomd op de ontwikkeling in Nederland. Voor diverse bedrijfstypen wordt het aantal bedrijven in 2008 en de mutatie hiervan ten opzichte van 2004 geanalyseerd. Ook is bepaald welk percentage bedrijven hiervan biologisch is of aan multifunctionele landbouw doet.

Totale land- en tuinbouw

In 2008 waren er in Nederland ruim 55.500 land- en tuinbouwbedrijven groter dan 16 nge (tabel 3.1). Dit is 11% minder dan in 2004, een daling van ongeveer 2,75% per jaar. Het aantal varkensbedrijven, opengrondstuinbouwbedrijven en overige veehouderijbedrijven nam minder af dan gemiddeld. De glastuinbouwbedrijven zijn beduidend meer in aantal afgenomen. Eén à twee procent van de bedrijven per bedrijfstype zijn biologische bedrijven. Bij de combinatiebedrijven en overige veehouderijbedrijven ligt dit percentage iets hoger. Gemiddeld doet 13% van de bedrijven aan multifunctionele landbouw. Met name melkveebedrijven, combinatiebedrijven, overige veehouderijbedrijven en akkerbouw-/groentebedrijven hebben relatief vaak een verbredingstak op het bedrijf.

Tabel 3.1 Aantal bedrijven ≥ 16 nge per bedrijfstype/-tak in 2008 en de mutatie ten opzichte van 2004, evenals het aandeel biologische en multifunctionele bedrijven in 2008

Bedrijfstype	Aantal bedrijven in 2008	Mutatie ten opzichte van 2004 (%)	Aandeel biologisch in 2008 (%)	Aandeel multifunctioneel in 2008 (%)
Melkveebedrijven	18.415	-15	2	19
Varkensbedrijven	3.776	-1	1	3
Akkerbouw-/groentebedrijven	8.059	-12	2	12
Glastuinbouwbedrijven	4.642	-25	1	2
Opengrondstuinbouwbedrijven	5.261	-4	1	8
Combinatiebedrijven	4.177	-14	4	15
Overige veehouderijbedrijven	10.026	-2	3	14
Totaal land- en tuinbouw	55.552	-11	2	13
<i>Biologisch</i>				
Melkveebedrijven	300	-9	100	59
Akkerbouw-/groentebedrijven	154	-11	100	32
Overige bedrijven	626	4	100	46
Totaal biologisch	1.080	-2	100	48
<i>Multifunctioneel a)</i>				
Natuur	3.693	-	4	100
Recreatie	867	-	2	100
Streekproducten	1.094	-	6	100
Zorg	250	-	9	100
Combinaties van diensten	1.458	-	17	100
Totaal multifunctioneel	7.362	-	7	100

a) Als een bedrijf alleen natuur heeft als verbredingstak, dan wordt deze weergegeven in de regel 'natuur'.

Als een bedrijf bijvoorbeeld natuur en recreatie combineert, dan wordt dit bedrijf weergegeven bij 'combinaties van diensten'.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Biologisch

In 2008 waren er ruim 1.000 volledig biologische bedrijven groter dan 16 nge (tabel 3.1). Het totale aantal biologische bedrijven nam in de periode 2004-2008 met 2% af. Dit is beduidend minder dan de 11% afname in de totale land- en tuinbouw. Het aantal biologische melkveebedrijven nam in de periode 2004-2008 procentueel gezien minder sterk af dan het totale aantal melkveebedrijven. Bijna de helft van de biologische bedrijven doet aan multifunctionele landbouw. Dit is beduidend meer dan in de totale land- en tuinbouw. Van de biologische bedrijven met multifunctionele landbouw betreft het op een derde van de bedrijven alleen 'natuur' en op bijna de helft 'combinaties van diensten'.

Multifunctioneel

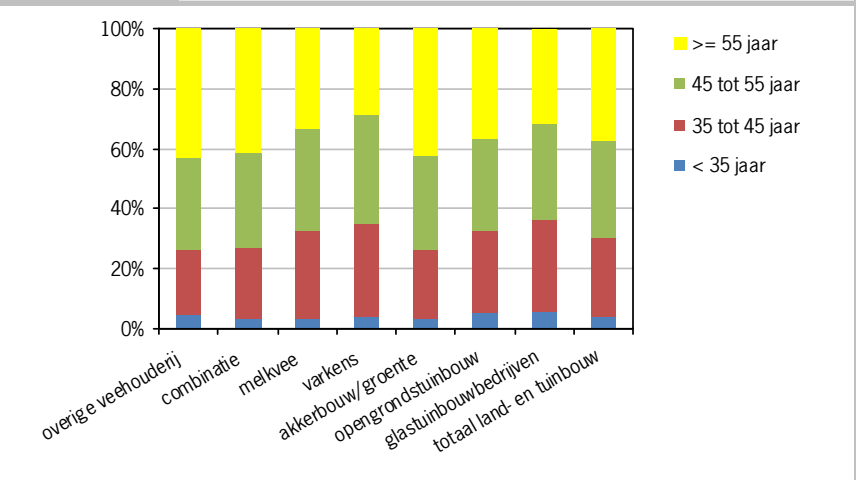
In 2008 waren er ruim 7.300 bedrijven die één of meerdere vormen van multifunctionele landbouw hadden. Ongeveer de helft van de verbrede landbouwtaken betreft 'natuur'. Op meer dan 1.000 bedrijven vindt alleen verkoop- en verwerking van producten plaats. Combinaties van diensten komen op meer dan 1.500 bedrijven voor. In bijlage 1 is een overzicht gegeven van het aantal bedrijven per type multifunctionele landbouw.

3.3.2 Leeftijdsopbouw ondernemersbestand

De bedrijfstypen overige veehouderij, akkerbouw-/groente- en combinatiebedrijven kennen een relatief grote groep oudere bedrijfshoofden (55 jaar of ouder), namelijk meer dan 40% (figuur 3.6). De varkens- en melkveehouderij en glastuinbouw kennen de kleinste groep 55-plussers. Het percentage bedrijven met bedrijfshoofden van 45 jaar of jonger ligt bij alle sectoren rond de 30.

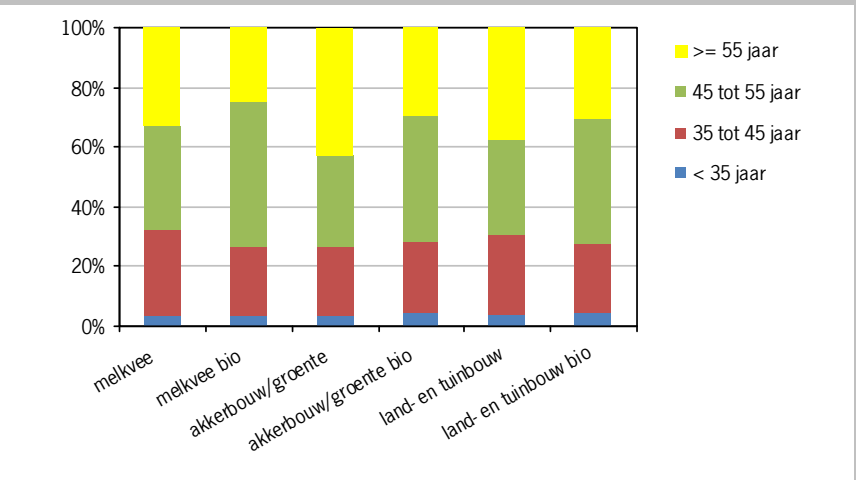
De bedrijfshoofden op de biologische bedrijven zijn jonger dan gemiddeld in de totale land- en tuinbouw (zie figuur 3.7). Met name de groep 45- tot 55-jarigen is relatief groter op de biologische bedrijven.

Figuur 3.6 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd per bedrijfstype Nederlandse land- en tuinbouw in 2008

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

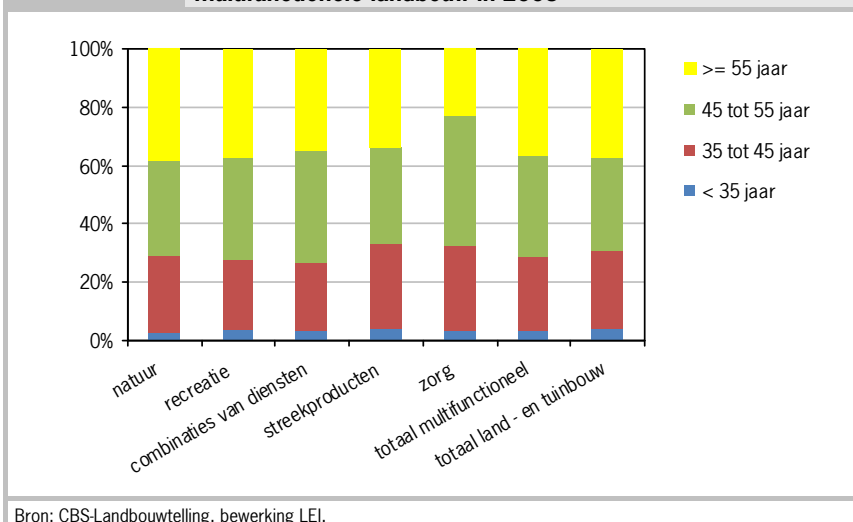
Figuur 3.7 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd per bedrijfstype van de biologische landbouw in 2008

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden op bedrijven met multifunctionele landbouw is ongeveer gelijk aan die van de totale land- en tuinbouw (figuur 3.8). Binnen de diverse multifunctionele takken is wel enige spreiding waar te nemen. Op bedrijven die alleen een zorgtak hebben zijn er minder bedrijfshoofden van 55 jaar of ouder dan bij de andere vormen van multifunctionele landbouw.

Figuur 3.8 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven over leeftijdsklassen bedrijfshoofd per tak van de multifunctionele landbouw in 2008

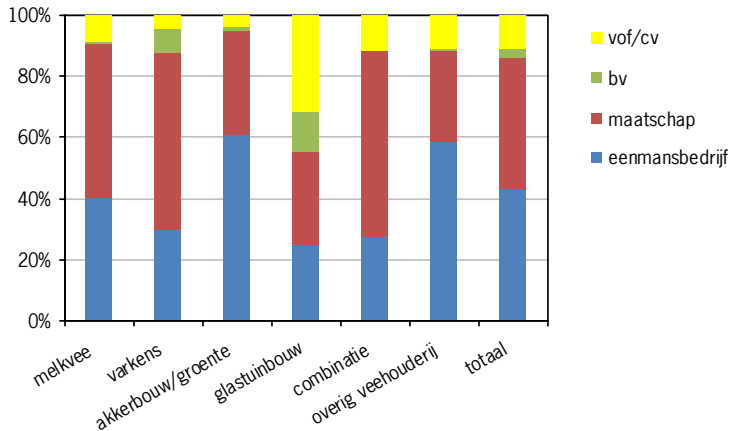

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

3.3.3 Rechtsvormen

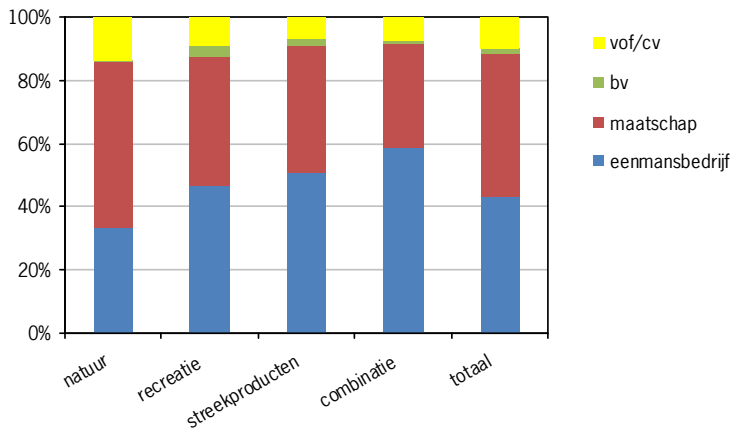
Op basis van het Informatienet voor 2007 wordt in figuur 3.9 een beeld gegeven van de verdeling van de rechtsvormen bij de diverse bedrijfstypen in de Nederlandse land- en tuinbouw en in figuur 3.10 bij de diverse takken in de multifunctionele landbouw. De opengrondstuinbouw, biologische landbouw en zorg zijn niet opgenomen, omdat de steekproef in het Informatienet te klein is om een betrouwbare verdeling te kunnen maken.

Figuur 3.9 Rechtsvormen per bedrijfstype in de Nederlandse land- en tuinbouw in 2007

Bron: Informatienet.

Figuur 3.10 Rechtsvormen per tak van de multifunctionele landbouw in 2007

Bron: Informatienet.

In de Nederlandse land- en tuinbouw komen de rechtsvormen het eenmansbedrijf en de maatschap met samen 86% het meest voor, vrijwel gelijk verdeeld over beide vormen. Bij de akkerbouw-/groentebedrijven en overige veebedrijven komt echter het eenmansbedrijf relatief meer voor en bij de varkenshouderij- en combinatiebedrijven de maatschap. In de glastuinbouw zijn de rechtsvormen vof/cv en bv met samen 45% beduidend beter vertegenwoordigd. Daarbij dient nog opgemerkt te worden dat in het Informatienet de bv's waarschijnlijk ondervertegenwoordigd zijn.

Het beeld voor de multifunctionele landbouw is vergelijkbaar met de totale Nederlandse land- en tuinbouw. Bij de bedrijven met een recreatietak zijn de vof/cv en bv echter relatief meer vertegenwoordigd.

3.3.4 Bedrijfshoofden en opvolgers naar geslacht en opvolgingssituatie

Voor de bepaling van de opvolgingssituatie zijn alleen die bedrijven in ogen-schouw genomen, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar is of ouder. Bij rechtspersonen wordt in de Landbouwtelling niet gevraagd naar de aanwezigheid van een opvolger. In deze studie is er echter vanuit uitgegaan dat er op deze bedrijven wel een opvolger is. Van de multifunctionele bedrijven is het niet mogelijk een tijdreeks weer te geven met de opvolgingssituatie vanwege de wijzigingen in definities in de Landbouwtelling van het begrip multifunctionele landbouw.

Bij alle bedrijfstypen is de overgrote meerderheid van de bedrijfshoofden van het mannelijk geslacht (tabel 3.2). Gemiddeld in de Nederlandse land- en tuinbouw is 96% van de bedrijfshoofden een man. Bij de overige veehouderijbedrijven is het aantal vrouwelijke bedrijfshoofden bovengemiddeld, vooral omdat in deze categorie bedrijven met paarden vallen. Bij de paard- en ponybedrijven is 20% van de bedrijfshoofden vrouw.

Van alle Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven groter dan 16 nge heeft 31% geen opvolger, terwijl het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is. Naar verwachting houden dus de komende 15 jaar minimaal 17.200 bedrijven groter dan 16 nge op te bestaan of komen beschikbaar voor bedrijfsopvolging buiten de familie door derden. Bij de akkerbouw-/groentebedrijven, combinatiebedrijven en overige veehouderijbedrijven zijn er minder opvolgers dan gemiddeld. Opvallend is verder dat het percentage vrouwelijke opvolgers ongeveer twee keer zo groot is als het percentage vrouwelijke bedrijfshoofden.

Tabel 3.2 Verdeling van de bedrijfshoofden en opvolgers naar geslacht en de opvolgingssituatie per bedrijfstype/-tak in de totale, biologische en multifunctionele land- en tuinbouw in Nederland in 2008

Bedrijfstype	Bedrijfshoofden		Opvolging bedrijfs- hoofd >=50 jaar a)		Opvolgers	
	manne- lijk (%)	vrouwe- lijk (%)	wel opvol- ger (%) b)	geen op- volger (%)	manne- lijk (%)	vrouwe- lijk (%)
Melkveebedrijven	98	2	26	22	95	5
Varkensbedrijven	96	4	17	28	95	5
Akkerbouw-/groente- bedrijven	96	4	23	35	91	9
Glastuinbouwbedrijven	98	2	18	28	92	8
Opengrondstuinbouw exclusief vollegrondsgroente	96	4	16	34	93	7
Combinatiebedrijven	96	4	21	35	93	7
Overige veehouderij- bedrijven	93	7	18	40	83	17
Totaal land - en tuinbouw	96	4	21	31	92	8
<i>Biologisch</i>						
Melkveebedrijven	96	4	21	23	92	8
Akkerbouw-/groente- bedrijven	94	6	25	25	91	9
Overige bedrijven	95	5	21	31	89	11
Totaal biologisch	95	5	21	28	90	10
<i>Multifunctioneel</i>						
Natuur	97	3	24	30	94	6
Recreatie	94	6	26	28	81	19
Streekproducten	97	3	20	29	92	8
Zorg	96	4	18	28	78	22
Combinaties van diensten	95	5	29	23	86	14
Totaal multifunctioneel	96	4	24	28	90	10

a) Percentage ten opzichte van het totaal aantal bedrijven van het betreffende bedrijfstype; b) Opvolgingssituatie rechtspersonen onbekend, cijfers zijn inclusief rechtspersonen met een bedrijfsleider van 50 jaar of ouder.
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Bij de biologische en multifunctionele bedrijven zijn er relatief meer vrouwelijke bedrijfshoofden dan in de totale land- en tuinbouw. Ook de opvolgers zijn vaker van het vrouwelijk geslacht. Het percentage bedrijven zonder opvolger ligt iets lager dan gemiddeld in de Nederlandse land- en tuinbouw.

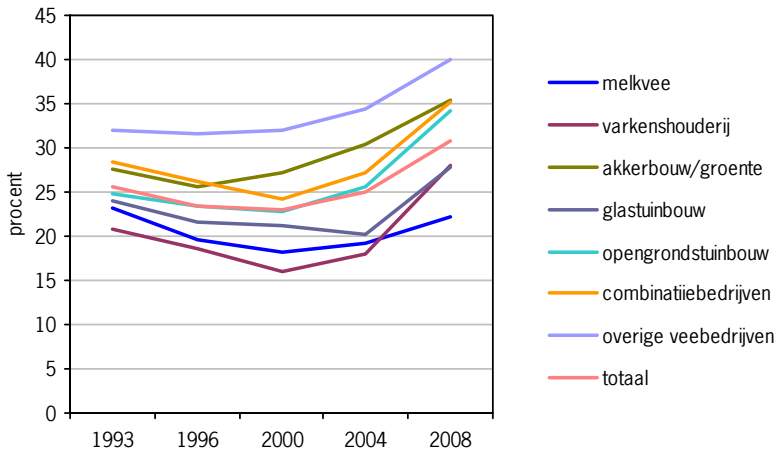
In figuur 3.11 is voor de jaren 2004 en eerder een bedrijf aangemerkt als zijnde zonder opvolger, als alle ondernemers op dat bedrijf 50 jaar of ouder zijn en aangegeven is dat er geen opvolger aanwezig is. Voor 2008 is een bedrijf zonder opvolger, indien het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is en heeft aangegeven dat er geen opvolging is.

Uit de figuur blijkt dat het percentage bedrijven zonder opvolger redelijk stabiel is in de periode 1993-2004. In 2008 is echter een sterke stijging te zien, die vooral te maken heeft met een gewijzigde vraagstelling in de Landbouwtelling. Hierdoor is een correctie voor bedrijven die op het formulier geen opvolging hebben aangegeven, maar waarbij wel minimaal één ondernemer jonger is dan 50 jaar, niet meer mogelijk. Deze correctie was in 2000 en 2004 i bijna 7% naar beneden. In bijlage 2 zijn extra statistieken over bedrijfsopvolging in de Nederlandse land- en tuinbouw in de periode 1993-2008 opgenomen, evenals een toelichting op de vraagstelling in de Landbouwtelling.

Bij de biologische bedrijven ligt het aandeel bedrijven zonder opvolger lager dan in de totale land- en tuinbouw (figuur 3.12). Wel is het percentage bedrijven zonder opvolger in de periode 2000-2008 sneller toegenomen dan bij de gangbare bedrijven, met uitzondering van de akkerbouw-/groentebedrijven.

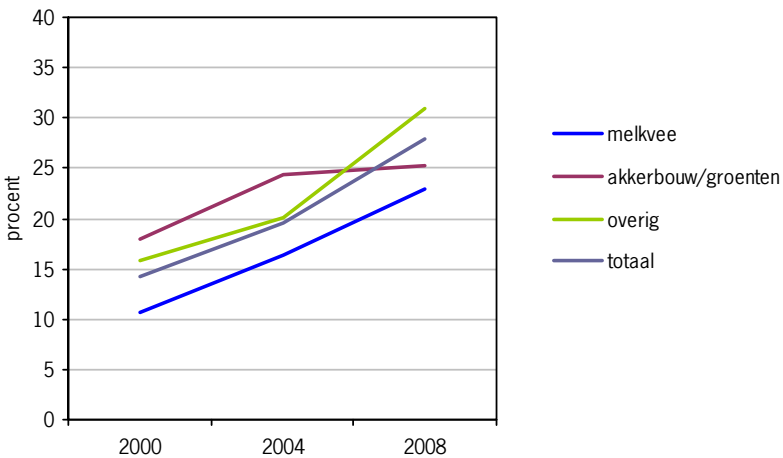
Voor de multifunctionele landbouw is het nog niet mogelijk om een tijdreeks over een langere periode te maken vanwege het ontbreken van statistische gegevens.

Figuur 3.11 Aandeel bedrijven zonder opvolger per bedrijfstype in de Nederlandse land- en tuinbouw in de periode 1993-2008

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 3.12 Aandeel biologische bedrijven zonder opvolger per bedrijfstype in de biologische landbouw in de periode 2000-2008

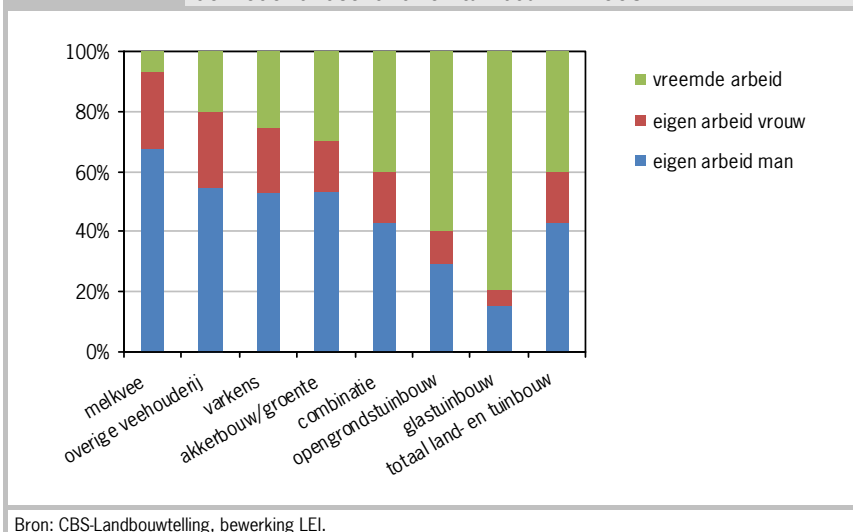

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

3.3.5 Samenstelling werkgelegenheid

Gemiddeld in de Nederlandse land- en tuinbouw wordt 40% van de arbeidsinzet, gemeten in arbeidsjaareenheden (aje), geleverd door vreemde arbeidskrachten (figuur 3.13). Onder vreemde arbeidskrachten kunnen ook vrijwilligers vallen, mits deze structureel een bijdrage leveren aan de arbeid op het bedrijf. Ook de mannelijke gezinskrachten leveren ongeveer 40% van de arbeid. Het overige deel komt voor rekening van de vrouwelijke gezinskrachten. De veehouderijsectoren hebben een beperkt aandeel vreemde arbeid. Het grootste deel van de arbeidsinzet wordt in deze sectoren geleverd door de (mannelijke) gezinsleden. In de glastuinbouw wordt daarentegen 80% van de arbeidsinzet geleverd door vreemd personeel.

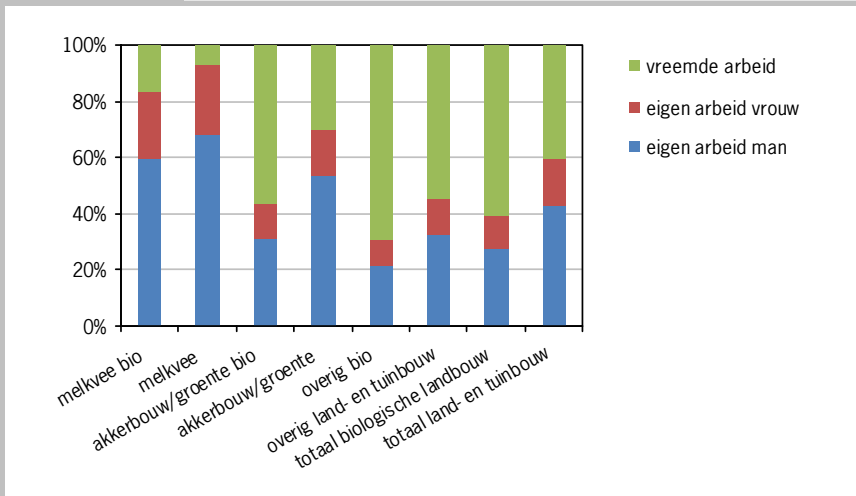
Figuur 3.13 Samenstelling van de werkgelegenheid per bedrijfstype van de Nederlandse land- en tuinbouw in 2008

In de biologische sectoren wordt relatief meer gebruik gemaakt van vreemde arbeid (60%) dan in de totale land- en tuinbouw, namelijk gemiddeld 60% in vergelijking met 40% voor heel Nederland (figuur 3.14). Dit verschil is het grootst bij de biologische akkerbouw-/groentebedrijven waar de vreemde arbeid 60% van de totale arbeidsinzet bedraagt tegen 30% voor de totale akkerbouw/groente in Nederland.

Figuur 3.14

Samenstelling van de werkgelegenheid per bedrijfstype in de biologische in vergelijking met de totale Nederlandse land- en tuinbouw in 2008

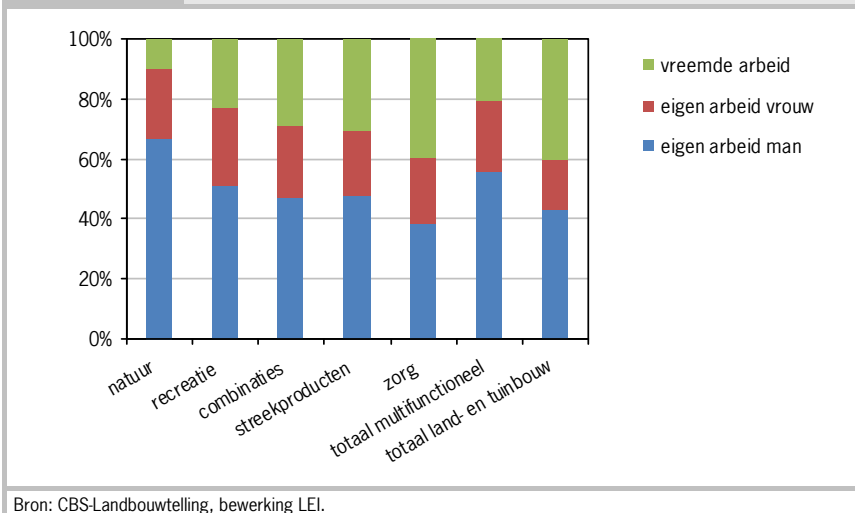

Bron: CBS-Landbouw telling, bewerking LEI.

De bedrijven met multifunctionele landbouw maken relatief weinig gebruik van vreemde arbeidskrachten in vergelijking met de totale land- en tuinbouw (figuur 3.15). Gemiddeld wordt ongeveer 20% van de arbeidsinzet geleverd door vreemde arbeid. Bedrijven met een zorgtak maken overigens meer gebruik van vreemde arbeid dan bedrijven met een andere vorm van multifunctionele landbouw. Mogelijke verklaringen voor het lagere aandeel vreemde arbeid in de multifunctionele landbouw zijn:

- een relatief klein aandeel bedrijven met een verbredingstak in de glastuinbouw en opengrondstuinbouw (zie ook tabel 3.1), waar normaliter meer gebruik wordt gemaakt van vreemde arbeid;
- een verbredingstak wordt veelal opgezet om de aanwezige gezinsarbeid op het bedrijf beter te benutten;
- een groot deel van de verbrede landbouwactiviteiten betreft 'natuur' en dit is een relatief arbeidsextensieve activiteit;
- een relatief grote inzet van vrijwilligers, waarvan de arbeid niet wordt geregistreerd in de CBS-Landbouw telling of het Informatienet van het LEI.

Figuur 3.15 Samenstelling van de werkgelegenheid per tak van de multifunctionele landbouw in 2008

3.3.6 Bedrijfsresultaten

Gemiddeld over de periode 2004-2007 hebben de glastuinbouwbedrijven de hoogste rentabiliteit gehaald (tabel 3.3). De melkveebedrijven behaalden het hoogste inkomen uit bedrijf, terwijl de combinatiebedrijven en overige veehouderijbedrijven gemiddeld een inkomen beneden het modaal inkomen in 2007 van € 30.000 realiseerden.

De biologische melkveebedrijven realiseerden een inkomen dat ongeveer gelijk was aan het gemiddelde van alle melkveebedrijven. De biologische akkerbouw-/groentebedrijven behaalden een rentabiliteit die duidelijk hoger was dan die van de totale akkerbouw-/groentebedrijven. Ook de bedrijfsomvang van de biologische akkerbouw-/groentebedrijven is fors hoger. De reden hiervoor is dat in de groep biologische bedrijven relatief meer groenten worden verbouwd met een hogere nge-norm dan akkerbouwgewassen. Echter, ook als een selectie gemaakt wordt van gangbare akkerbouw-/groentebedrijven met een vergelijkbaar bouwplan als de biologische bedrijven, blijkt laatstgenoemde groep betere resultaten te halen (Van der Meer, 2008).

Tabel 3.3			
Rentabiliteit en inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje, gemiddeld over de periode 2004-2007, en opgesplitst naar bedrijfstype van de totale en biologische land- en tuinbouw in Nederland			
Bedrijfstype	Bedrijfs grootte in nge	Rentabiliteit in %	Inkomen uit bedrijf in € per onbetaalde aje
Melkveebedrijven	107	83	40.100
Varkensbedrijven	118	93	32.000
Akkerbouw-/groentebedrijven	88	87	34.300
Glastuinbouwbedrijven	375	95	32.100
Opengrondstuinbouw exclusief vollegrondsgroente	176	90	34.100
Combinatiebedrijven	128	84	22.900
Overige veehouderijbedrijven	71	77	11.400
Totaal land - en tuinbouw	130	87	31.200
<i>Biologisch</i>			
Melkveebedrijven	97	83	43.200
Akkerbouw-/groentebedrijven	109	96	45.500
Bron: Informatienet.			

In 2007 was de gemiddelde rentabiliteit in de Nederlandse land- en tuinbouw 90% (tabel 3.4). Bij de bedrijven met 'natuur' en 'streekproducten' lag de rentabiliteit ook op dat niveau. Het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje was bij de meeste takken hoger dan het modaal inkomen van € 30.000 in 2007, maar lager dan gemiddeld in de land- en tuinbouw. Alleen de bedrijven met 'natuur' realiseerden een inkomen ruim boven modaal, terwijl de bedrijven met 'recreatie' daar ruim beneden zaten. De indruk bestaat echter dat het Informatienet grote bedrijven met multifunctionele landbouw, waaronder die met een behoorlijke recreatie- of zorgtak, minder goed representeert. De cijfers in tabel 3.4 geven daarom niet meer dan een indicatie van de rentabiliteit en het inkomen.

Tabel 3.4			
Rentabiliteit en inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje in 2007, gemiddeld voor de groep bedrijven met meer dan € 1.000 aan opbrengsten uit diensten en opgesplitst naar tak van multifunctionele landbouw			
Bedrijfstype	Bedrijfs grootte in nge	Rentabiliteit in %	Inkomen uit bedrijf in € per onbetaalde aje
Natuur	100	90	50.400
Recreatie	82	76	11.100
Streekproducten	95	91	37.800
Zorg	93	-	-
Combinaties van diensten	93	84	33.200
Totaal multifunctioneel	96	89	40.400
Totaal land- en tuinbouw	130	90	39.500

Bron: Informatienet.

Zowel het inkomen als de rentabiliteit ligt hoger dan gemiddeld op bedrijven die worden geleid door bedrijfshoofden jonger dan 45 jaar (tabel 3.5). De oudste bedrijfshoofden halen gemiddeld het laagste rendement. Hetzelfde beeld komt ook naar voren voor de bedrijven met multifunctionele landbouw in 2007.

Tabel 3.5		
Rentabiliteit en inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje in de Nederlandse land- en tuinbouw, gemiddeld over de periode 2004-2007, en opgesplitst naar leeftijdsklasse bedrijfshoofd		
Leeftijdsklasse	Rentabiliteit in %	Inkomen uit bedrijf in € per onbetaalde aje
<35	89	33.500
35 tot 45	90	34.600
45 tot 55	87	30.800
>=55	82	28.600
Totaal land- en tuinbouw	87	31.200

Bron: Informatienet.

3.4 Vergelijking tussen bedrijfsgrootteklassen

3.4.1 Inleiding

De bedrijven uit de Landbouwtelling zijn ingedeeld in drie grootteklassen. Hierbij zijn er twee groepen bedrijven onderscheiden. Ten eerste de groep glastuinbouwbedrijven en de bloembollenbedrijven en ten tweede alle overige bedrijven. Voor de glastuinbouw- en de bloembollenbedrijven zijn grenzen gehanteerd van 150 en 250 nge tussen de bedrijfsgrootteklassen, voor de overige bedrijven 70 en 150 nge.¹

3.4.2 Aantal bedrijven

Het merendeel van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven viel in 2008 in de klasse 'klein' en 'midden' (tabel 3.6). Deze groep bedrijven neemt het sterkst in omvang af. De groep 'grote' bedrijven maakt 20% uit van het totaal en nam ten opzichte van 2004 met 5% toe. Deze groep bevat relatief minder biologische en multifunctionele bedrijven.

De grootteverdeling van de biologische en multifunctionele bedrijven wijkt niet sterk af van het gemiddelde in Nederland, al is het aandeel kleine bedrijven wel iets groter. Een verklaring hiervoor is onder andere dat aan de verbredingsactiviteiten geen nge's worden toegekend. De bedrijven met multifunctionele landbouw halen gemiddeld bijna € 16.000 aan opbrengsten uit de verbredings-takken. Grofweg komt dit overeen met 10 nge. In werkelijkheid zal het minder zijn, omdat de kosten die gemoeid zijn met de verbredingstak niet meegenomen zijn in deze ruwe berekening.

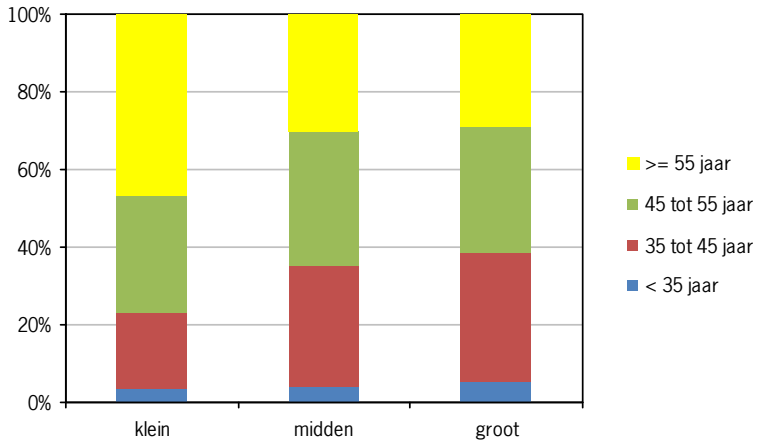
¹ Dit lijkt strijdig met het uitgangspunt dat de nge als maatstaf is bedoeld om de omvang van diverse bedrijfstypen te kunnen vergelijken. Het Bedrijven-Informatienet van het LEI laat echter zien dat de relatie tussen de omvang van het bedrijf en het toekomstperspectief ingewikkelder ligt. Glastuinbouw- en bloembollenteeltbedrijven zijn gemiddeld groter dan bedrijven met andere vormen van opengronds-tuinbouw. Om die reden is aangesloten bij de gebruikelijke bedrijfsgrootteklassen die het LEI hanteert.

Tabel 3.6 Aantal bedrijven per bedrijfsgrootteklasse in 2008, de mutatie ten opzichte van 2004, evenals het aandeel biologische en multifunctionele bedrijven in 2008					
Grootteklasse	Aantal bedrijven in 2008	Procentage per klasse	Mutatie ten opzichte van 2004 (%)	Aandeel biologisch in 2008 (%)	Aandeel multifunctioneel in 2008 (%)
<i>Land- en tuinbouw</i>					
Klein	24.632	44	-15	2	14
Midden	19.968	36	-14	2	15
Groot	10.952	20	5	1	9
<i>Biologisch</i>					
Klein	552	51	-10	100	52
Midden	371	34	5	100	47
Groot	157	15	15	100	36
<i>Multifunctioneel</i>					
Klein	3.396	46	-	8	100
Midden	2.945	40	-	6	100
Groot	1.021	14	-	5	100
Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.					

3.4.3 Leeftijdsopbouw ondernemersbestand

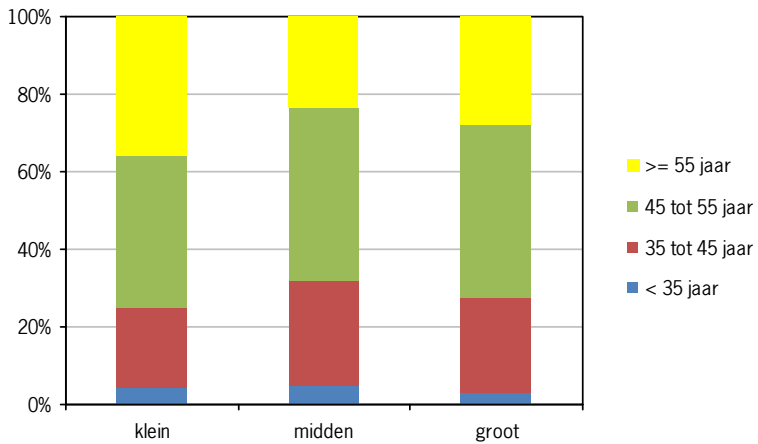
De bedrijfshoofden op de grote bedrijven zijn gemiddeld jonger dan op de kleinere bedrijven (figuur 3.16). Op de middelgrote en grote bedrijven is ongeveer 70% jonger dan 55 jaar en op de kleine bedrijven ruim 50%. Bij de biologische bedrijven is het aandeel bedrijfshoofden jonger dan 55 jaar groter dan in de totale land- en tuinbouw (figuur 3.17). De situatie bij de multifunctionele bedrijven komt ongeveer overeen met het landelijk gemiddelde (figuur 3.18).

Figuur 3.16 Leeftijdsoopbouw totale land- en tuinbouw per grootteklasse in 2008

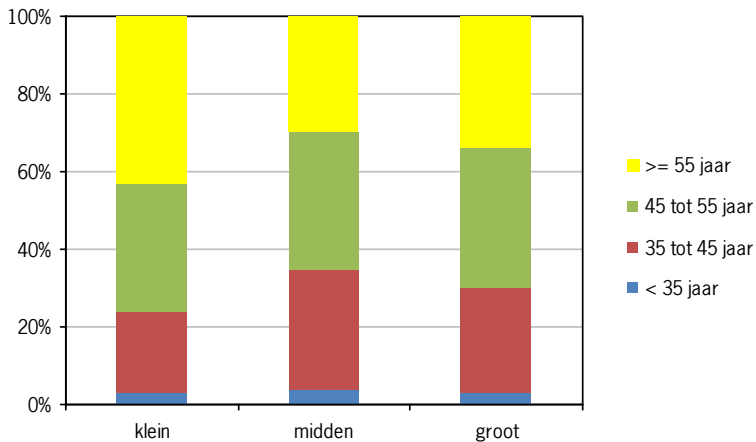

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 3.17 Leeftijdsoopbouw biologische land- en tuinbouw per grootteklasse in 2008

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 3.18**Leeftijdsofbouw multifunctionele land- en tuinbouw per grootteklasse 2008**

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

3.4.4 Bedrijfshoofden en opvolgers naar geslacht en opvolgingssituatie

De kleine bedrijven hebben relatief vaker een vrouwelijk bedrijfshoofd dan de middelgrote en grote bedrijven (tabel 3.7). Dit geldt zowel voor de totale land- en tuinbouw, als de biologische en multifunctionele landbouw. Hetzelfde beeld komt naar voren met betrekking tot het geslacht van de opvolgers.

De opvolgingssituatie is voor de grote en middelgrote bedrijven beduidend gunstiger dan voor de kleine bedrijven. Slechts 18,5%, ofwel 5.700, van de bijna 31.000 grote en middelgrote bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder heeft (nog) geen opvolger. Daarentegen heeft 15%, ofwel 3.700, van de 24.500 kleine bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder wel een opvolger. Overigens is de opvolgingssituatie bij de kleine biologische en multifunctionele bedrijven wel iets beter dan landelijk bij de kleine bedrijven.

Tabel 3.7		Verdeling van de bedrijfshoofden en opvolgers naar geslacht en de opvolgingssituatie per bedrijfsgrootte in de totale, biologische en multifunctionele land- en tuinbouw in Nederland in 2008				
Bedrijfsgrootte	Bedrijfshoofden		Opvolging bedrijfshoofd >=50 jaar a)		Opvolgers	
	manne- lijk (%)	vrouwe- lijk (%)	wel opvol- ger (%) b)	geen op- volger (%)	manne- lijk (%)	vrouwe- lijk (%)
<i>Land- en tuinbouw</i>						
Klein	94	6	15	46	87	13
Midden	98	2	24	21	94	6
Groot	98	2	30	14	95	5
<i>Biologisch</i>						
Klein	92	8	17	35	83	17
Midden	98	2	22	21	94	6
Groot	98	2	35	17	95	5
<i>Multifunctioneel</i>						
Klein	94	6	19	41	83	17
Midden	98	2	27	18	93	7
Groot	98	2	36	14	94	6

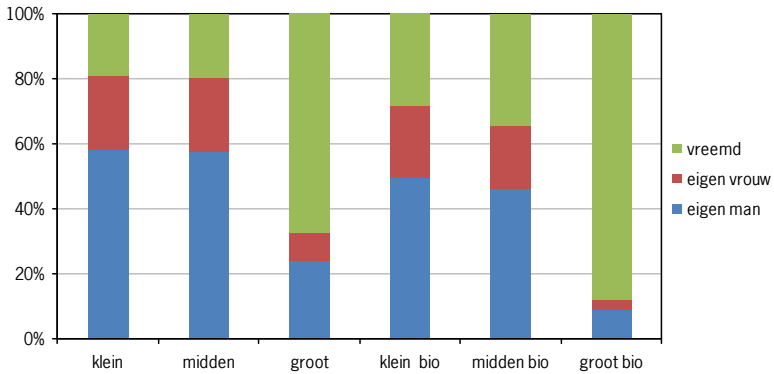
a) Als percentage van het totaal aantal bedrijven van die bedrijfsgrootte; b) Opvolgingssituatie rechtspersonen onbekend, cijfers zijn inclusief rechtspersonen met een bedrijfsleider van 50 jaar of ouder.
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

3.4.5 Samenstelling werkgelegenheid

Het aandeel vreemde arbeid in de totale arbeidsinzet neemt toe naarmate de bedrijfsomvang groter is (figuur 3.19). Op de biologische bedrijven is de inzet van vreemde arbeidskrachten groter dan voor in totale land- en tuinbouw.

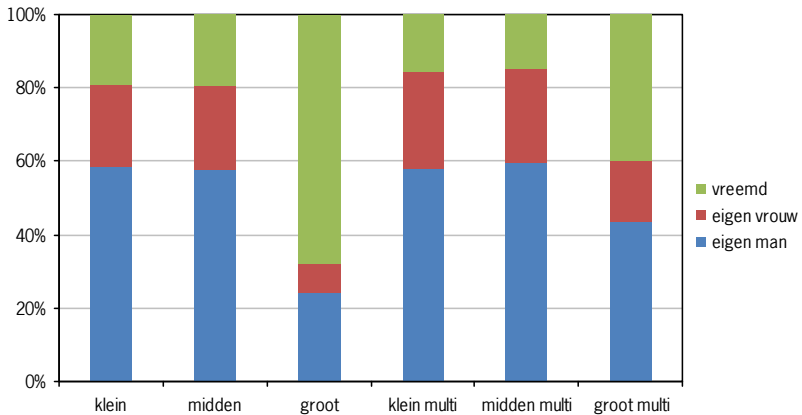
In de multifunctionele landbouw is de arbeidsinzet van vreemde arbeidskrachten op de kleine en middelgrote bedrijven vergelijkbaar met de landelijke cijfers (figuur 3.20). De grote multifunctionele bedrijven gebruiken echter beduidend minder vreemde arbeid dan gemiddeld in Nederland. Dit heeft deels te maken met het feit dat veel glastuinbouwbedrijven in de categorie groot vallen en zorgen voor het grote aandeel vreemde arbeid, terwijl het aantal glastuinbouwbedrijven met een verbredingstak zeer beperkt is.

Figuur 3.19 Samenstelling van de werkgelegenheid per bedrijfsgrootte-klasse voor de totale en biologische landbouw in 2008

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 3.20 Samenstelling van de werkgelegenheid per bedrijfsgrootte-klasse voor de totale en multifunctionele landbouw in 2008

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

3.4.6 Bedrijfsresultaten

In hoofdstuk 2 is reeds opgemerkt dat er een relatie bestaat tussen de bedrijfsomvang enerzijds en de rentabiliteit en het inkomen uit bedrijf anderzijds. De kleine bedrijven realiseren in de periode 2004-2007 dan ook een lagere rentabiliteit en de grote bedrijven een hogere rentabiliteit dan gemiddeld in de Nederlandse land- en tuinbouw (tabel 3.8). Het beeld voor het inkomen uit bedrijf is vergelijkbaar. De grote bedrijven realiseren gemiddeld een fors hoger inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje, terwijl de kleine bedrijven gemiddeld ruim beneden het modaal inkomen van € 30.000 in 2007 blijven. Dit beeld wordt nog eens bevestigd voor de totale land- en tuinbouw én multifunctionele landbouw in het jaar 2007. Het is dan ook de groep van kleine bedrijven die over het algemeen weinig perspectief heeft voor de toekomst.

Tabel 3.8 Rentabiliteit en inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje, gemiddeld over de periode 2004- 2007, opgesplitst naar bedrijfsgrootteklasse		
Grootteklasse	Rentabiliteit in %	Inkomen uit bedrijf in € per onbetaalde aje
Klein	72	14.700
Midden	85	33.900
Groot	98	56.600
Totaal land- en tuinbouw	87	31.200
Bron: Informatienet.		

3.5 Samenvattende conclusies

De ontwikkeling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven verloopt in België, Duitsland, Nederland en Denemarken ongeveer gelijk. In de periode 1990-2007 nam het aantal bedrijven met circa 40% af. De leeftijdsopbouw van de bedrijfs- hoofden is in deze landen ook vrijwel gelijk met een stabiel percentage bedrijfs- hoofden ouder dan 55 jaar (40%). In Duitsland zijn de bedrijfshoofden iets jonger.

In Nederland is het aantal bedrijven groter dan 16 nge in de afgelopen vier jaar met 11% (ongeveer 2,75% per jaar) gedaald tot ruim 55.500 bedrijven. Van dit aantal bedrijven is 2% biologisch en doet volgens het CBS 13% aan

multifunctionele landbouw. Dit laatste komt neer op 7.300 bedrijven met één of meerdere verbredingstakken in de categorieën natuur, recreatie, streekproducten en zorg. Het merendeel deel van deze bedrijven heeft 'natuur' als verbreding.

De bedrijfshoofden op biologische bedrijven zijn gemiddeld iets jonger dan in de totale Nederlandse land- en tuinbouw. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de multifunctionele landbouw is ongeveer gelijk aan het landelijk gemiddelde.

Enenertig procent van de land- en tuinbouwbedrijven groter dan 16 nge heeft geen opvolger, terwijl het bedrijfshoofd 50 jaar is of ouder. Naar verwachting houden dus de komende 15 jaar minimaal 17.200 bedrijven groter dan 16 nge op te bestaan of komen beschikbaar voor bedrijfsopvolging buiten de familie door derden. Bij de akkerbouw-/groentebedrijven, combinatiebedrijven en overige veehouderijbedrijven zijn er minder opvolgers dan gemiddeld.

Bij de biologische en multifunctionele bedrijven ligt het percentage bedrijven zonder opvolger lager dan gemiddeld in Nederland. In de biologische landbouw is dit percentage in de periode 2000-2008 overigens wel sneller toegenomen dan in de totale land- en tuinbouw. Een positieve uitzondering hierop vormen de biologische akkerbouw-/groentebedrijven.

Op de land- en tuinbouwbedrijven wordt gemiddeld 40% van de arbeidsinzet geleverd door vreemde arbeidskrachten, waarbij de veehouderijsectoren minder vreemde arbeid inzetten dan gemiddeld. De biologische bedrijven maken relatief veel gebruik van vreemde arbeidskrachten, de multifunctionele landbouw daarentegen juist relatief weinig. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat de geleverde arbeid door vrijwilligers over het algemeen niet wordt meegenomen in de Landbouwtelling.

Gemiddeld realiseerden de land- en tuinbouwbedrijven in de periode 2004-2007 een inkomen uit bedrijf van € 31.000 per onbetaalde arbeidsjaareenheid (oaje). De combinatiebedrijven en overige veehouderijbedrijven bleven ruim onder dit gemiddelde en het modaal inkomen van € 30.000 in 2007, terwijl de melkveebedrijven met een inkomen van € 40.100 per oaje daar ruim boven zaten.

De biologische melkveebedrijven en akkerbouw-/groentebedrijven behaalden een inkomen dat hoger lag dan op de totale melkvee- respectievelijk akkerbouw-/groentebedrijven. De multifunctionele bedrijven behaalden in 2007 gemiddeld een inkomen van € 40.400 per oaje, vergelijkbaar met de totale land- en tuinbouw.

Van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven valt 44% in de klasse kleine bedrijven. De daling van het aantal bedrijven is in deze groep het grootst. Op de kleine bedrijven is het percentage vrouwelijke bedrijfshoofden en opvolgers hoger dan op de middelgrote en grote bedrijven. Op de bedrijven in de categorie groot zijn de ondernemers jonger dan gemiddeld en is de opvolgings-situatie beter.

De biologische en multifunctionele bedrijven vallen relatief iets vaker in de groep kleine bedrijven. Daarentegen is de opvolgingssituatie in deze groep kleine biologische en multifunctionele bedrijven beter dan gemiddeld voor Nederland.

Er is een sterke relatie tussen de bedrijfsomvang en de financiële resultaten van de bedrijven. Naarmate de bedrijven groter worden stijgt ook de gemiddelde rentabiliteit en het inkomen uit bedrijf. De kleine bedrijven blijven gemiddeld ruim beneden het modaal inkomen van € 30.000 in 2007. Het is dan ook deze groep bedrijven die over het algemeen weinig perspectief heeft voor de toekomst.

4 Knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen

In dit hoofdstuk worden de knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen rondom bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw geïnventariseerd. Dit gebeurt op basis van de zes diepte-interviews met biologische en/of multifunctionele ondernemers, die momenteel in de fase van bedrijfsopvolging verkeren, en de focusgroepbijeenkomst met negen biologische en/of multifunctionele ondernemers en negen inhoudelijke specialisten. In bijlage 3 is een lijst opgenomen van alle geïnterviewde personen en deelnemers aan de focusgroepbijeenkomst.

Uit de interviews kwamen zeven knelpunten naar voren, die aan de focusgroep zijn voorgelegd. Er werd door de focusgroep nog een knelpunt toegevoegd, waarna door de deelnemers met behulp van stickers de volgorde van belang werd aangegeven. Er konden door de deelnemers in totaal maximaal 54 punten worden toegekend. In de volgende paragrafen worden de acht knelpunten op volgorde van de (tussen haakjes vermelde) score behandeld, waarbij voor de vier belangrijkste knelpunten ook dieper wordt ingegaan op de mogelijke oplossingsrichtingen.

4.1 Onvoldoende beschikbaarheid geschikte opvolgers (n=12)

Het knelpunt onvoldoende beschikbaarheid van geschikte opvolgers valt feitelijk uiteen in drie componenten:

1. competenties van potentiële bedrijfsopvolgers (en huidige bedrijfshoofden);
2. matches van over te nemen bedrijven en potentiële bedrijfsopvolgers;
3. creëren van goede randvoorwaarden.

1. *Competenties van potentiële bedrijfsopvolgers (en huidige bedrijfshoofden)*
Voor een agrarisch ondernemer is tegenwoordig een opleiding op mbo+-niveau vereist, waarin de studenten in staat worden gesteld om de vereiste kennis, vaardigheden en beroepshouding aan te leren. Het gaat daarbij niet meer alleen om het vakmanschap van de toekomstige bedrijfsopvolger, maar zeker ook om de kwaliteiten op het gebied van management en onder-

nemerschap. De gewenste verbinding van de biologische en/of multifunctionele landbouw met de samenleving vraagt bovendien een open houding en een goede communicatie, zeker indien sprake is van bezoekers van buiten de agrarische sector op het eigen bedrijf. Er zal in de opleiding dus ook veel aandacht moeten worden geschonken aan de ontwikkeling van de sociale vaardigheden. De genoemde oplossingen zijn:

- *regulier onderwijs*
  - ombouwen agrarisch onderwijs richting plattelandsbeheer;
  - nieuwe opleidingen aan de agrarische hogescholen en universiteit Wageningen, bijvoorbeeld een major op het gebied van agrarisch ondernemerschap of multifunctioneel ondernemerschap.
- *post-agrarisch onderwijs*

een nieuwe opleiding agrarisch ondernemerschap op aoc's met inzet van succesvolle ondernemers in masterclasses, waarin onder andere een bedrijfsplan moet worden vervaardigd. Aan deze opleiding zou een garantie op een aanbod voor bedrijfsovername/zelfstandig ondernemerschap kunnen worden gekoppeld, vergelijkbaar met een baangarantie bij een aantal private beroepsopleidingen.
- *permanente bijscholing na het onderwijs*
  - intervisie door collega-ondernemers: de ondernemer doet een beroep op collega's (uit de agrarische sector of daarbuiten) om mee te denken over zowel persoons- als functiegebonden vraagstukken en knelpunten uit zijn eigen bedrijfssituatie om zodoende het eigen analytische en probleemoplossende vermogen te vergroten;
  - participatieve werkvormen als bijvoorbeeld rollenspellen, gericht op het vergroten van het inzicht in het functioneren als ondernemer;
  - masterclasses door en stages bij andere ondernemers, die ook als coach functioneren.

2. *Matching van over te nemen bedrijven en potentiële bedrijfsopvolgers*

De onvoldoende beschikbaarheid van bedrijfsopvolgers kan ook het gevolg zijn van een gebrekkig samenbrengen van de vraag van bedrijven naar een opvolger en het aanbod van potentiële opvolgers. De bestaande ondernemers met interesse in voortzetting van hun bedrijf kunnen niet vroeg genoeg beginnen met de zoektocht naar geschikte bedrijfsopvolgers en het opvolgingsproces, bij voorkeur al rond hun 45e jaar. Daarbij verdient het aanbeveling om ook verder te kijken dan de eigen (schoon)kinderen en daar open over te communiceren naar de buitenwereld. De genoemde oplossingen zijn:

- werving van stagiaires en potentiële opvolgers via het agrarisch onderwijs. Mede daarom zijn praktijkstages van studenten in eigen land erg belangrijk;
- werving onder het eigen personeel;
- werving in de kennissen- en vriendenkring;
- uitbreiding van de vacaturesite van Biologica;
- inschakelen van een bemiddelingsbureau.

3. *Creëren van goede randvoorwaarden*

Het aanbod van bedrijfsopvolgers wordt ook bepaald door andere factoren, die de aantrekkelijkheid van bedrijfsovername in de agrarische sector bepalen. Het gaat daarbij enerzijds om zaken als een positieve beeldvorming van de landbouw in de maatschappij, politiek en agrarische sector zelf (zie ook paragraaf 4.2). Anderzijds gaat het ook om het verminderen van de vermogensbehoefte voor bedrijfsovername (zie paragraaf 4.3), betere fiscale en juridische mogelijkheden voor instromen en uitstromen (zie paragraaf 4.4) en verlichting van de wet- en regelgeving (zie paragraaf 4.6). Het gevaar bestaat anders dat geschikte kandidaten voor bedrijfsovername naar het buitenland vertrekken vanwege een beter ondernemersklimaat aldaar.

Kortom, het is erg belangrijk dat het over te nemen agrarisch bedrijf aansluit bij de drijfveren van potentiële opvolgers en hen perspectief biedt, en dat niet alleen wordt geredeneerd vanuit de problematiek van de bedrijfsverlaters.

4.2 **Onvoldoende begeleiding van het overnameproces (n=11)**

Bij een bedrijfsovername verdient de emotionele en persoonlijke kant van het proces zeker zoveel aandacht als een goede financiële en juridische afwikkeling. De onderlinge verhoudingen tussen bedrijfsverlaters en -opvolgers en andere belanghebbenden kunnen namelijk zwaar worden belast of beschadigd, ook al zijn deze in de situatie voor bedrijfsovername nog zo goed. Bij bedrijven met opvolgers van buiten het gezin is de persoonlijke klik en het opbouwen van een vertrouwensbasis tussen de verlaters, opvolgers en andere belanghebbenden zo mogelijk nog belangrijker.

In het proces van bedrijfsovername is het verbinden van verlaters en opvolgers in relatie tot de individualiteit van het bedrijf zeer belangrijk, opdat het bedrijf door de bedrijfsverlaters met een goed gevoel en vol vertrouwen losgelaten kan worden.

De belangrijkste genoemde oplossingen zijn:

1. *Stimuleren en faciliteren van de interne communicatie* tussen de diverse belanghebbenden bij bedrijfsopvolging: ouders, opvolger(s) van binnen of buiten het gezin en overige (schoon)kinderen. De gesprekken bij de daadwerkelijke bedrijfsovername dienen bij voorkeur onder leiding van een coach plaats te vinden. Daarbij gelden de volgende aandachtspunten:
  - Een vroegtijdige en regelmatige communicatie tussen ouders en potentiële opvolgers binnen het gezin, onder andere bij de keuze van de kinderen voor een opleiding in het middelbaar onderwijs en als de potentiële opvolgers rond de 18 jaar oud zijn, en dus niet pas als de bedrijfsopvolging daadwerkelijk moet worden geregeld;
  - De coach bij bedrijfsovername moet iemand van buiten zijn, maar wel met inlevingsvermogen en een helicopterview. Hij/zij moet in staat zijn om met respect alle onderwerpen te benoemen en door te vragen naar achterliggende motieven. Men moet zich bewust worden van het belang van investeren in professionele coaches en extern advies;
  - Coaching kan (eventueel intercollegiaal) worden ingevuld vanuit organisaties en verenigingen als bijvoorbeeld de LTO's, BD-vereniging en NAJK. Het kan mogelijk ook door gespecialiseerde adviseurs vanuit banken en accountantskantoren, maar niet door dezelfde persoon die ook dienst doet als financieel adviseur. De financieel adviseurs van banken en accountantskantoren moeten op de hoogte zijn van de mogelijkheden van externe coaching en dit bij geval ook de ondernemer aanbevelen;
  - Coaching kan ook worden aangeboden in samenhang met cursussen bedrijfsopvolging of ondernemerschap (onder andere NAJK, Rabobank) en vanuit het onderwijs. Het laatste bijvoorbeeld in projecten met mbo-studenten, waarin deze aan de slag gaan met de opvolging van het ouderlijk bedrijf.
2. *Expliciteren van het belang van bedrijfsopvolging* door organisaties en partijen om de agrarische bedrijven heen: communicatie door externen. Hierbij kan worden gedacht aan het ministerie van LNV, de LTO's en overige ondernemersorganisaties. Dit kan onder andere door het schrijven over en laten zien in de agrarische vakpers van geslaagde voorbeelden van bedrijfsopvolging en over de mogelijkheden en het belang van externe coaching daarbij.

Het onder de aandacht brengen en bevorderen van coaching bij bedrijfsopvolging zou bovendien kunnen worden gestimuleerd door hier een landelijke coördinator/specialist voor aan te stellen.

3. *Creëren van goede randvoorwaarden door versterking van het positieve beeld van de agrarische sector* in de maatschappij en binnen de sector zelf: externe communicatie vanuit en binnen de landbouw (zie ook paragraaf 4.1). Daarbij horen het uitdragen van vertrouwen in en een warm gevoel door de sector (bijvoorbeeld het tv-programma 'Boer zoekt Vrouw'), het openen van de luiken voor impulsen van buiten de sector en ook het rondkijken van potentiële opvolgers buiten de sector en in het buitenland.

Overige genoemde oplossingen zijn:

- samen met alle betrokkenen een strategische toekomstvisie op het bedrijf maken, waarin vanzelfsprekend ook de individualiteit van het bedrijf aan de orde komt. Zo worden de verwachtingen over en weer expliciet en bespreekbaar en kunnen problemen door verschillende verwachtingspatronen worden voorkomen;
- de beoogde opvolgers voldoende ruimte bieden voor de ontwikkeling van hun eigen ondernemerschap en de ontplooiing van hun persoonlijke kwaliteiten (sommige bedrijfsverlaters lijken vooral op zoek te zijn naar een kopie van henzelf). Juist de multifunctionele landbouw heeft in deze veel uitdagingen te bieden;
- de keuze van een goede bedrijfsorganisatie en rechtsvorm (zie ook paragraaf 4.4);
- openheid naar alle belanghebbenden over de financiële consequenties van de bedrijfsovername voor alle betrokkenen, met inbegrip van de gezinsleden die het bedrijf niet overnemen.

4.3 Grote vermogensbehoefte voor bedrijfsovername (n=9)

De hoge kosten voor overname van het onroerend goed (grond en gebouwen) door bedrijfsopvolgers is een universeel probleem in de landbouw. Dit speelt vanwege de grotere grondgebondenheid wellicht nog iets sterker in de biologische landbouw. Aandachtspunten daarbij zijn het behoud van voldoende vermogen in het bedrijf en een voldoende rendement voor de bedrijfsopvolgers, een goede pensioenvoorziening voor de bedrijfsverlaters en het rekening houden

met financiële wensen van andere belanghebbenden, veelal gezinsleden die het bedrijf niet overnemen.

De belangrijkste genoemde oplossingen zijn:

1. *Scheiding van het eigendom en de exploitatie van onroerend goed*

Hier toe kan het onroerend goed worden ondergebracht in een geschikt rechtsorgaan (zie ook paragraaf 4.4), waarin bedrijfsverlaters en -opvolgers en overige gezins- en familieleden aandelen kunnen bezitten. Daarbij kunnen de overige gezins- en familieleden hun aandelen pas verzilveren op het moment van een boedelscheiding of zoveel eerder als de bedrijfsopvolgers hiervoor voldoende financiële middelen hebben. Indien gewenst door de bedrijfsverlaters en -opvolgers kunnen ook andere geïnteresseerden als afnemers, een vereniging van burgers en/of klanten en maatschappelijke organisaties aandelen nemen. De verkoop van het onroerend goed aan derden als bijvoorbeeld banken, verzekeringsmaatschappijen of maatschappelijke organisaties en het vervolgens terughuren of pachten wordt door velen uitsluitend als een noodoplossing gezien.

Een aantal ondernemers in de focusgroep, die een organisatievorm hebben met scheiding van eigendom en exploitatie van het onroerend goed, gaf echter aan dit niet meer als de juiste oplossing te zien.

2. *Stimuleren van aandelenkapitaal in agrarische bedrijven door fiscale regelingen*

Het aanhouden van financiële aandelen in het onroerend goed van agrarische bedrijven kan worden gestimuleerd door fiscale voorzieningen als bijvoorbeeld de Tante Agaathregeling, waarbij voor durfkapitaal een heffingskorting op het geïnvesteerde vermogen geldt van 1,3% (www.belastingdienst.nl). De maximaal vrijgestelde bedragen zullen dan wel aanzienlijk moeten worden verhoogd.

Ook kan worden gedacht aan een fiscale afwaardering voor onroerend goed in verpachte staat. De verpachte waarde is immers lager dan de vrije marktwaarde, waardoor bedrijfsverlaters minder stakingswinst hoeven af te rekenen met de fiscus en bedrijfsopvolgers er minder voor hoeven te betalen.

3. *Stimuleren van pensioenopbouw van agrarische ondernemers buiten het bedrijf*

Dit kan onder andere worden bevorderd door het treffen van adequate fiscale voorzieningen als bijvoorbeeld het opbouwen van een fiscale oudedagsreserve voor ondernemers.

Overige genoemde oplossingen zijn:

- de oudere generatie langer binnen het agrarisch bedrijf houden;
- andere financieringsvormen door onder andere banken, waarbij rekening wordt gehouden met de waardevastheid en het relatief lage rendement van agrarische grond, en die recht doen aan het brede maatschappelijke belang van die grond;
- emigreren naar landen waar het onroerend goed beduidend goedkoper is.

4.4 Ongeschiktheid van huidige juridische rechtsvormen voor ondernemingen (n=9)

Er zijn diverse juridische rechtsvormen voor agrarische ondernemingen mogelijk en de meeste bedrijven hebben geen probleem bij het vinden van een voor hen geschikte vorm. Het lijkt veel meer een zaak van onbekendheid met de (on)mogelijkheden en de voor- en nadelen van de verschillende rechtsvormen, waardoor het moeilijk is om de juiste keuze te maken voor het eigen bedrijf. Dit speelt juist ook op de multifunctionele landbouwbedrijven met een veelal meer complexe bedrijfsorganisatie. Deze kiezen nu vaak voor een vennootschap onder firma (vof), waarbij het bedrijf is ingeschreven bij de Kamer van Koophandel en btw-plichtig is. Het laatste is vooral handig bij de multifunctionele activiteiten. Er zijn echter ook nog andere geschikte rechtsvormen denkbaar.

Een belangrijk aandachtspunt bij de keuze van de rechtsvorm zijn de hoge in- en uitstapkosten bij een onverhoopte beëindiging van een samenwerkingsverband. Voor het uitkopen van partners is vaak veel vermogen nodig, waardoor grote liquiditeitsproblemen kunnen ontstaan. Verder is het hier ook van belang aandacht te besteden aan de hoge mentale en sociale drempels bij het in- en uitstappen in een samenwerkingsverband.

De genoemde oplossingen zijn:

1. *Invoering van de rechtsvorm openbare vennootschap met rechtspersoonlijkheid (ovr)*

De nieuwe wet Personenvennootschappen zou oorspronkelijk reeds op 1 januari 2009 worden ingevoerd, maar treedt nu niet eerder in werking dan 1 juli 2010. De openbare vennootschap is te vergelijken met de huidige vennootschap onder firma en het commanditaire vennootschap (cv). Daarnaast zal ook de openbare maatschap, de maatschap die wel onder een gemeenschappelijke naam naar buiten treedt, straks een openbare vennootschap zijn.

Een voordeel in de nieuwe wet is dat de vennootschap blijft bestaan bij het toe- en uittreden van vennoten, tenzij het tegendeel in de overeenkomst is opgenomen. Dit geldt ook bij het failliet gaan van een vennoot. In deze gevallen worden de zogenaamde 'verblijvings-, toebedelings- en voortzettingsbedingen' in vennootschapsovereenkomsten overbodig.

De belangrijkste wijziging in de wet personenvennootschappen is dat de openbare vennootschap ook rechtspersoonlijkheid kan krijgen. De vennoten blijven echter wel hoofdelijk aansprakelijk. Het voordeel is dat de vennootschap dan zelf eigenaar kan worden van goederen (zoals bedrijfswagens of een bedrijfspand) en zelf een contract kan afsluiten. Om rechtspersoonlijkheid te krijgen moet de vennootschapsakte in een notariële akte worden opgenomen inclusief de goederen die tot de vennootschappelijke gemeenschap behoren. Met deze rechtspersoonlijke vennootschap kan ook fiscale gelijkheid voor niet-familieleden worden gerealiseerd.

Volgens de nieuwe regeling is het bovendien betrekkelijk eenvoudig om een openbare vennootschap om te zetten in een bv. De belangrijkste reden om dit te doen zal vaak de beperkte aansprakelijkheid voor bestuurders en aandeelhouders in een bv zijn (www.kvk.nl).

In de focusgroep werd wel gepleit voor een aanvulling op de ovr in de nieuwe wet, die is toegespitst op agrarische bedrijven.

2. *Voorlichting in de vakbladen over de diverse rechtsvormen*

Het is aan te bevelen om bij invoering van de nieuwe wet in de vakbladen artikelen te laten verschijnen, waarin op een eenvoudige wijze de diverse mogelijke rechtsvormen worden uitgelegd met behulp van voorbeelden en de ondernemers bewust te maken van de voor- en nadelen van de nieuwe rechtsvorm ovr en alle andere beschikbare rechtsvormen, zoals bijvoorbeeld de bv, coöperatie en stichting, in verschillende situaties.

4.5 Behoud van de hoeveelheid biologische grond (n=4)

Het komt geregeld voor dat na bedrijfsbeëindiging biologische grond wordt overgenomen door gangbare agrarische ondernemers en de grond vervolgens niet meer biologisch wordt beheerd. De meeste geïnterviewde biologische ondernemers streven naar het behoud van de biologische grond na bedrijfsvername of -beëindiging of zelfs naar uitbreiding van het biologische areaal.

In de interviews genoemde oplossingen zijn:

- scheiding van het eigendom en de exploitatie van onroerend goed, waardoor bijvoorbeeld ook grond voor de biologische landbouw kan worden behouden (zie ook paragraaf 4.3);
- het eigendom van het onroerend goed en met name de grond onderbrengen in een stichting als Grondbeheer Biologisch Dynamische Landbouw (GBDL) of een groenfonds als Triodos onder voorwaarde dat de grond biologisch blijft, en vervolgens deze grond uitgeven in erfpacht;
- voorrang van biologische bedrijven bij de uitgifte van grond in erfpacht of verkoop door Domeinen.

4.6 Onvoldoende inkomen tijdens bedrijfsovername/onvoldoende rendement (n=3)

Tijdens de periode van bedrijfsovername moeten tijdelijk meer ondernemers (en hun gezin) leven van de inkomsten uit het bedrijf of extra inkomen van buiten het bedrijf realiseren. Dit is overigens een universeel probleem in de landbouw. Hoewel het door de geïnterviewde ondernemers als mogelijk knelpunt wordt ge-signaleerd, zien de individuele bedrijven zelf allemaal voldoende oplossingen.

Genoemde oplossingen zijn:

- uitbreiding van de agrarische tak en/of multifunctionele tak van het bedrijf;
- (tijdelijk) extra inkomen van buiten het bedrijf.

4.7 Complexe en/of knellende wet- en regelgeving (n=3)

De wet- en regelgeving wordt met name door de geïnterviewde multifunctionele ondernemers als complex of knellend ervaren en gaat gepaard met hoge administratieve lasten. Dit komt deels doordat de wet- en regelgeving vaak is toegesneden op de gangbare gespecialiseerde landbouw- en verwerkingsbedrijven, die over het algemeen op een veel grotere schaal actief zijn.

In de interviews genoemde oplossingen zijn:

- goede voorlichting door de overheid en vakorganisaties;
- voldoende bewegingsruimte voor multifunctionele ondernemers door de overheid en met name de gemeenten;
- vroegtijdig starten met de aanvraag van de benodigde vergunningen door de betreffende ondernemers zelf.

Dit knelpunt heeft meer te maken met de randvoorwaarden voor perspectiefvol ondernemen dan specifiek met de opvolgingsproblematiek (zie ook paragraaf 4.1).

4.8 Arbeidsorganisatie (n=2)

De (aansturing van de) arbeidsorganisatie in de biologische, maar vooral ook de multifunctionele landbouw is zeer complex en in piekperioden kunnen de diverse takken met elkaar concurreren om aandacht. De geïnterviewde ondernemers, die dit knelpunt hebben gesignaleerd, lossen dit vrij eenvoudig op door meer ondernemers en/of personeel op het bedrijf en vervolgens specialisatie, of anders door het extensiveren van de agrarische tak en/of meer agrarische werkzaamheden uit te besteden. Het geeft in ieder geval aan dat management-kwaliteiten belangrijk zijn voor de bedrijfsopvolger.

4.9 Samenvattende conclusies

De interviews en focusgroepbijeenkomst geven aan dat bedrijfsopvolging ook een serieus aandachtspunt is in de biologische en multifunctionele landbouw. De vier belangrijkste knelpunten bij bedrijfsovername zijn:

1. onvoldoende beschikbaarheid van geschikte bedrijfsopvolgers als gevolg van een mismatch tussen over te nemen bedrijven en de competenties van potentiële overnamekandidaten, evenals een ongunstig ondernemersklimaat;
2. onvoldoende procesbegeleiding door externe deskundigen;
3. grote vermogensbehoefte voor overname onroerend goed;
4. ongeschiktheid van of in veel gevallen onbekendheid met de beschikbare juridische rechtsvormen voor agrarische ondernemingen.

Al deze knelpunten gelden in feite voor de gehele Nederlandse landbouw, maar behalve bij het punt van de vermogensbehoefte is de complexiteit van deze knelpunten in de multifunctionele landbouw wel groter.

De door de focusgroep aangedragen oplossingsrichtingen gelden soms voor meerdere knelpunten. De belangrijkste zijn:

- positieve beeldvorming van de landbouw en haar rol in de samenleving in de maatschappij, politiek en agrarische sector zelf. Dit vergroot de aantrekke-

lijkheid van de agrarische sector voor toekomstige ondernemers en het politieke draagvlak voor fiscale en juridische voorzieningen ten behoeve van bedrijfsovername;

- adequate opleidingen voor toekomstige én huidige agrarische ondernemers, waarbij deze in staat worden gesteld om de vereiste kennis, vaardigheden en beroepshouding aan te leren en te onderhouden of vergroten. Het gaat daarbij niet meer alleen om het vakmanschap van de toekomstige bedrijfsopvolger, maar zeker ook om de kwaliteiten op het gebied van management en ondernemerschap. Ook de intervisie door collega-ondernemers kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren;
- samenbrengen van de vraag van bedrijven naar een opvolger en het aanbod van potentiële opvolgers via onder andere het agrarisch onderwijs, praktijkstages en bemiddelingsbureaus;
- onder de aandacht brengen van het belang van externe procesbegeleiding bij bedrijfsopvolging en het aanbieden van professionele coaches door vakorganisaties en -verenigingen, banken en accountantskantoren;
- scheiding van eigendom en exploitatie van onroerend goed, waardoor voor de exploitatie van landbouwbedrijven in het begin minder vermogen van de startende ondernemer nodig is. Het onroerend goed wordt daarbij ondergebracht in een geschikte rechtsvorm, waarin zowel bedrijfsverlaters en -opvolgers, overige gezins- en familieleden als ook derden aandelen kunnen bezitten;
- fiscale voorzieningen voor het financieel aantrekkelijk maken en stimuleren van ten eerste het investeren in onroerend goed van agrarische bedrijven door gezins- en familieleden en derde partijen en ten tweede de pensioenopbouw van agrarische ondernemers buiten het bedrijf;
- spoedige invoering van de nieuwe rechtsvorm 'openbare vennootschap met rechtspersoonlijkheid (ovr)' met specifieke aanvullingen voor de agrarische sector. Een voordeel in de nieuwe wet personenvennootschappen is dat de vennootschap blijft bestaan bij het toe- en uitreden van vennoten tenzij het tegendeel in de overeenkomst is opgenomen. Door de rechtspersoonlijkheid kan de vennootschap zelf eigenaar worden van goederen en zelf een contract afsluiten, maar blijven vennoten wel hoofdelijk aansprakelijk;
- voorlichting in de vakbladen over de huidige en toekomstige rechtsvormen voor agrarische ondernemingen, waarin op eenvoudige wijze met behulp van voorbeelden de voor- en nadelen van de diverse rechtsvormen worden uitgelegd.

5 Discussie en aanbevelingen

De aanleiding tot dit onderzoekproject was dat de opdrachtgevers de Directie Agroketens en Visserij (AKV) van het ministerie van LNV, de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica en de Task Force Multifunctionele Landbouw behoefte hebben aan inzicht in de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van het ondernemersbestand en de opvolgingssituatie in de gangbare, biologische en multifunctionele landbouw. Uit een vergelijking met de gangbare landbouw zou moeten blijken, in hoeverre de leeftijdsopbouw en opvolgingssituatie in de biologische en multifunctionele landbouw in Nederland afwijkt en mogelijk voor meer problemen zorgt. Verder zou het ook kunnen dat in het algemeen het ondernemersbestand in de landbouw verouderd ofwel dat men op hogere leeftijd het bedrijf overneemt. Hierbij was de vergelijking met de landbouw in omringende Europese landen interessant.

De volgende drie vragen dienden in ieder geval te worden beantwoord:

1. In hoeverre is sprake van veroudering van het bestand agrarische ondernemers?
2. Zijn er voor de perspectiefvolle bedrijven voldoende jonge opvolgers?
3. Zijn er ook jonge opvolgers voor weinig perspectiefvolle bedrijven?

Uit de statistische analyse van het opvolgingsperspectief in de landbouw in hoofdstuk 3 blijkt dat:

ad 1.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de agrarische sector in de meegenomen Noordwest-Europese landen vrijwel gelijk is en dat deze in de periode 1990-2007 niet of nauwelijks is veranderd (zie figuren 3.2 tot en met 3.5). Hiermee is dus het antwoord op de eerste vraag gegeven.

Wel ligt het aandeel bedrijfshoofden jonger dan 35 jaar in Nederland iets lager dan in de omringende landen. Mogelijke oorzaken hiervoor zijn dat toekomstige agrarische ondernemers in Nederland relatief langer door studeren en eerst nog (gedeeltelijk) buiten het bedrijf aan het werk gaan. Bovendien gaan veel jonge ondernemers eerst een maatschap aan om zodoende de bedrijfs-overname te kunnen financieren.

ad 2. en 3.

Het percentage landbouwbedrijven groter dan 16 nge met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder en geen opvolger in Nederland 31% bedraagt (zie tabel 3.2). Naar verwachting komen er dus de komende 15 jaar minimaal 17.200 van de 55.500 bedrijven groter dan 16 nge beschikbaar voor bedrijfsopvolging of houden op te bestaan. Dit komt overeen met een daling van het aantal bedrijven met 2,5% per jaar. De autonome ontwikkeling van het aantal bedrijven in Nederland, gebaseerd op de periode 1990-2007, laat echter een grotere daling van 2,75% per jaar zien, vrijwel gelijk aan die in de omringende landen (zie figuur 3.1). Voortzetting van deze ontwikkeling betekent dat in werkelijkheid de komende 15 jaar 34% ofwel 19.000 bedrijven groter dan 16 nge zullen stoppen. Het uiteindelijke percentage bedrijven zonder opvolging zal dus hoger zijn dan volgens opgave van de agrarische ondernemers in de landbouwtelling zelf, ook al omdat er eveneens bedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar zullen stoppen. Deze kanttekening wordt overigens ook geplaatst door diverse agrarische ondernemers, die hebben meegewerkt aan dit project (zie paragraaf 2.1).

Het gedeeltelijke antwoord op de tweede en derde vraag is daarmee dat er in principe een overschot is van 1.800 potentiële opvolgers en huidige ondernemers jonger dan 50 jaar, die deels onvrijwillig van bedrijfsovername moeten afzien of hun huidige bedrijf moeten staken. Het lijkt dus veeleer een kwestie te zijn van een juiste match tussen vraag naar en aanbod van overnamekandidaten en het creëren van de juiste (financiële) randvoorwaarden.

In deze studie wordt een bedrijf als levensvatbaar en perspectiefvol gezien, indien het inkomen per ondernemer groter is dan het brutomodaal inkomen. Dit is een zeer begrensde definitie, omdat het perspectief van een bedrijf natuurlijk door meer factoren wordt bepaald dan het huidige inkomen van de ondernemer. De bedrijfsomvang in nge blijkt een goede indicator voor het ondernemersinkomen. Kleine bedrijven realiseren gemiddeld een inkomen beneden modaal en zijn volgens de gehanteerde definitie weinig perspectiefvol. Middelgrote en grote bedrijven realiseren daarentegen gemiddeld een inkomen boven modaal en bieden daarmee dus wel voldoende perspectief. De indeling in grootteklassen is niet zaligmakend; binnen de klassen is de spreiding in inkomen zeer groot. Uit de statistieken blijkt echter wel dat in de grootteklasse klein de daling van het aantal bedrijven en het percentage bedrijven zonder bedrijfsopvolging beduidend groter is dan in de grootteklassen middelgroot en groot.

Rekening houdend met de voornoemde kanttekeningen luidt het antwoord op de tweede vraag dat ongeveer 5.700 middelgrote en grote bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder (nog) geen opvolger hebben. Het antwoord op de derde vraag is dat circa 3.700 kleine bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder op papier wel een opvolger klaar hebben staan. Deze opvolgers zou mits financieel mogelijk meer perspectief op een goed inkomen kunnen worden geboden door (gedeeltelijke) overname van de vrijkomende middelgrote en grote bedrijven. Op grond van het voorgaande lijkt er dus nog een tekort te bestaan van maximaal 2.000 overnamekandidaten. Een deel van dit tekort kan wellicht worden ingevuld door de eerder genoemde categorie ondernemers jonger dan 50 jaar, die deels noodgedwongen hun huidige bedrijf moeten staken. Het resterende tekort zal waarschijnlijk worden ingevuld door schaalvergroting van de overblijvende bedrijven. Extra aandacht voor een voldoende beschikbaarheid van potentiële overnamekandidaten lijkt toch geboden, zeker als de opvolgingssituatie in de landbouw de komende jaren mocht verslechteren.

Het beeld van het opvolgingsperspectief in de biologische en multifunctionele landbouw is vrijwel identiek aan dat van de totale Nederlandse landbouw. Biologische en multifunctionele bedrijven vallen weliswaar relatief iets vaker in de groep kleine bedrijven, maar de opvolgingssituatie in deze groep is beter dan gemiddeld voor de Nederlandse landbouw. De grotere vertegenwoordiging onder kleine bedrijven wordt grotendeels veroorzaakt, doordat in de nge-berekening geen rekening wordt gehouden met de meerprijzen van biologische producten en de opbrengsten uit de multifunctionele takken.

Uit de inventarisatie van knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen ten aanzien van bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw in hoofdstuk 4 blijkt dat de vier belangrijkste knelpunten in deze sectoren in feite gelden voor de gehele Nederlandse landbouw. Deze knelpunten zijn:

1. onvoldoende beschikbaarheid van geschikte bedrijfsopvolgers als gevolg van een mismatch tussen over te nemen bedrijven en de competenties van potentiële overnamekandidaten, evenals een ongunstig ondernemersklimaat;
2. onvoldoende procesbegeleiding door externe deskundigen bij bedrijfs-overname;
3. grote vermogensbehoefte voor overname onroerend goed;
4. ongeschiktheid van of veelal onbekendheid met de beschikbare juridische rechtsvormen voor agrarische ondernemingen.

Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat de discussies in de focusgroep bijeenkomst voornamelijk zijn gevoerd met huidige ondernemers en daardoor in grote mate gaan over de voortzetting van huidige bedrijven. Het is dan ook belangrijk om ruimte te houden voor koerswijzigingen door opvolgers met andere ambities/drijfveren.

De aanbevelingen vanuit de focusgroep voor de opdrachtgevers de Directie Agroketens en Visserij (AKV) van het ministerie van LNV, de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica en de Task Force Multifunctionele Landbouw sluiten nauw aan bij de in paragraaf 4.9 genoemde oplossingsrichtingen. Met name voor de samenwerkingsverbanden in de biologische en multifunctionele landbouw is een belangrijke rol weggelegd om deze aanbevelingen op te pakken. Echter, ook bij andere partijen in de agrarische sector ligt een nadrukkelijke rol om met de aanbevelingen aan de slag te gaan.

De aanbeveling voor de betreffende partijen is om een faciliterende en stimulerende rol te vervullen gericht op:

- een positieve beeldvorming van de landbouw en haar rol in de samenleving;
- adequate opleidingen voor toekomstige én huidige agrarische ondernemers;
- het samenbrengen van de vraag naar en het aanbod van bedrijfsopvolgers;
- de inzet van professionele coaches voor de externe begeleiding in het proces van bedrijfsovername;
- (bewustwording van) fiscale en juridische voorzieningen om de grote vermogensbehoefte voor bedrijfsovername te verminderen en/of beter te spreiden.

Een goede voorlichting over de voornoemde aspecten hoort daar vanzelfsprekend bij.

Literatuur

Backus, G., W. Baltussen, M. van Galen, H. van der Meulen en K. Poppe, *Voorbij het gezinsbedrijf? - Organisatie van het agrarisch gezinsbedrijf, nu en in de toekomst*. Rapport 2009-051. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2006*. Periodieke Rapportage 1.06.01. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2006.

Meer, R. van der, *Biologische akkerbouw-/groentebedrijven: inkomen fors gestegen*. Agri Monitor d.d. 26-06-2008. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

Meulen, H.A.B. van der, K.H.M. van Bommel, P.C.M. Vermeulen en J. Zijlstra, *Bedrijfsovername grote glastuinbouwbedrijven*. Rapport 6.07.19. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2007.

Meulen, H.A.B. van der, E.B. Oosterkamp, H.B. van der Veen, M.A.P.H. van Asseldonk en G.S. Venema, *Hoe landbouwers voorzien in hun sociale zekerheid*. Rapport 2009-025. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Ministerie van LNV, *Verkenning naar de financiering van landbouwgrond*. Concept-rapport d.d. 8 september 2005. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag, 2005.

Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, H. Schoorlemmer, V. Hendriks-Goossens, A. Dekking, J. Kamstra, A. Visser, L. Jeurissen en E. Gies, 2009. *Kijk op multifunctionele landbouw; omzet en impact*. Rapport 2009-041. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, A. Breukers, L. van Staalduinen, A. Roest en A. Dekking, *Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoefte*. Rapport 2008-076. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Bijlage 1

Multifunctionele landbouw in 2008

In onderstaande tabel is weergegeven hoeveel bedrijven aan een bepaalde tak van verbrede landbouw doen. Bedrijven die meerdere takken hebben komen dus meerdere keren voor in de tabel, waardoor de kolommen niet gesommeerd kunnen worden.

In totaal zijn er ruim 7.300 bedrijven die een of meerdere vormen van de in de tabel genoemde takken van verbrede landbouw hebben. De grootste groep van deze bedrijven doet aan natuurbeheer.

Tabel B1.1	Aantal bedrijven met multifunctionele landbouw in 2008 met apart de bedrijven groter dan 16 nge	
	Alle bedrijven	Bedrijven >16 nge
Natuur	5.249	4.624
Recreatie	2.147	1.679
Verkoop producten	2.188	1.874
Verwerking producten	696	627
Zorg	638	545

Bron: CBS-Landbouw telling.

Bijlage 2

Definities en statistieken bedrijfsopvolging 1993-2008

Er bestaan verschillende definities om de opvolgingssituatie in de landbouw uit te drukken. In deze bijlage zijn de gehanteerde definities uit dit rapport en het eveneens in 2010 te verschijnen rapport 'Duurzame landbouw in beeld' beschreven. Ook een wijziging in de vraagstelling van de Landbouwtelling heeft gevolgen gehad voor de cijfers over bedrijfsopvolging en wordt in deze bijlage toegelicht.

Landbouwtelling 2004 en eerder

Gevraagd wordt naar de leeftijd van de ondernemers met een maximum aantal van vijf ondernemers. Indien de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is, dan wordt gevraagd of er opvolging is. Hierbij dienen inbegrepen te zijn ondernemers die al deel uit maken van het samenwerkingsverband of de maatschap.

Landbouwtelling 2008

Gevraagd wordt naar de leeftijd van het bedrijfshoofd, zijnde de ondernemer met de grootste verantwoordelijkheid binnen het bedrijf. Indien er op het bedrijf meerdere ondernemers zijn met een gelijke verantwoordelijkheid, dan dient de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd ingevuld te worden. Indien het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is, dan wordt gevraagd of er opvolging is. Hierbij dienen inbegrepen te zijn ondernemers, die al deel uit maken van het samenwerkingsverband of de maatschap.

Definities bedrijfsopvolging in 'Opvolgingsperspectief in de landbouw'

Voor het jaar 2004 en eerder worden tot de bedrijven met opvolging gerekend:

- persoonlijke ondernemingen ≥ 16 nge, waarvan de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is en op het landbouwtellingsformulier heeft aangegeven dat er een opvolger is;
- persoonlijke ondernemingen ≥ 16 nge, waarvan de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is zonder opvolging, maar waarbij er minimaal één ondernemer jonger is dan 50 jaar.
- rechtsvormen ≥ 16 nge met een ondernemer van 50 jaar of ouder.

En voor het jaar 2008:

- persoonlijke ondernemingen ≥ 16 nge, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is en op het landbouwtellingsformulier heeft aangegeven dat er een opvolger is;
- rechtsvormen ≥ 16 nge met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder.

Definities bedrijfsopvolging in 'Duurzame landbouw in beeld'

Voor het jaar 2004 en eerder worden tot de bedrijven *met* opvolging gerekend:

- persoonlijke ondernemingen, waarvan de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is en op het landbouwtellingsformulier heeft aangegeven dat er een opvolger is;
- persoonlijke ondernemingen, waarvan de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is zonder opvolging, maar waarbij er minimaal één ondernemer jonger is dan 50 jaar én minimaal 20 jaar jonger dan de oudste ondernemer.

En voor het jaar 2008:

- persoonlijke ondernemingen, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is en op het landbouwtellingsformulier heeft aangegeven dat er een opvolger is.

Gevolgen gewijzigde vraagstelling voor de cijfers over bedrijfsopvolging

In beide rapporten wordt voor de jaren 2004 en eerder ten aanzien van de bedrijfsopvolging dus een correctie doorgevoerd voor persoonlijke ondernemingen, waarvan de oudste ondernemer 50 jaar of ouder is en op het landbouwtellingsformulier heeft aangegeven dat er geen opvolger is, terwijl er wel minimaal één ondernemer jonger dan 50 jaar op het bedrijf aanwezig is, al dan niet met een leeftijdsverschil van 20 jaar.

Statistieken bedrijfsopvolging

In de volgende tabellen zijn enkele kengetallen weergegeven rondom bedrijfsopvolging voor zowel alle bedrijven uit de Landbouwtelling als voor alleen de bedrijven groter dan 16 nge. In deze tabellen zijn tot en met het jaar 2004 ook ondernemers onder de 50 jaar met een minimaal leeftijdsverschil van 20 jaar met de oudste ondernemer als bedrijfsopvolger meegeteld. Dit resulteerde in 2000 en 2004 in een correctie naar beneden van bijna 7% op het percentage persoonlijke ondernemingen ≥ 16 nge zonder opvolger ten opzichte van het totaal aantal bedrijven. In 2008 betreft de leeftijd van de ondernemer die van het bedrijfshoofd.

Alle bedrijven	1993	1996	2000	2004	2008
Rechtspersonen	3.275	3.626	4.301	3.996	4.062
Rechtspersonen met ondernemer >=50 jaar	732	912	1.267	1.763	1.964
Persoonlijke ondernemingen	115.858	106.427	93.182	79.889	71.090
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer <50 jaar	48.858	44.943	36.656	31.475	29.250
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer >=50 jaar zonder opvolger	41.683	36.958	33.954	32.602	30.418
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer >=50 jaar met opvolger	25.317	24.526	22.572	15.812	11.422
Totaal bedrijven	119.133	110.053	97.483	83.885	75.152
Persoonlijke ondernemingen zonder opvolger ten opzichte van totaal aantal bedrijven (%)	35	34	35	39	40
Persoonlijke ondernemingen zonder opvolger ten opzichte van totaal aantal persoonlijke ondernemingen met oudste ondernemer >=50 jaar (%)	62	60	60	67	73
Persoonlijke ondernemingen met opvolger ten opzichte van totaal aantal persoonlijke ondernemingen met oudste ondernemer >=50 jaar (%)	38	40	40	33	27
Bedrijven met opvolger (inclusief rechts- personen met ondernemer >=50 jaar) ten opzichte van totaal aantal bedrijven (%)	22	23	24	21	18

Bedrijven >=16 nge	1993	1996	2000	2004	2008
Rechtspersonen	2.890	3.176	3.808	3.512	3.540
Rechtspersonen met ondernemer >=50 jaar	651	813	1.115	1.496	1.630
Persoonlijke ondernemingen	85.217	79.663	69.864	59.074	52.011
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer <50 jaar	39.670	37.178	30.508	26.204	24.631
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer >=50 jaar zonder opvolger	22.541	19.933	18.732	18.486	17.132
Persoonlijke ondernemingen oudste ondernemer >=50 jaar met opvolger	23.006	22.552	20.624	14.384	10.248
Totaal bedrijven	88.107	82.839	73.672	62.586	55.551
Persoonlijke ondernemingen zonder opvolger ten opzichte van totaal aantal bedrijven (%)	26	24	25	30	31
Persoonlijke ondernemingen zonder opvolger ten opzichte van totaal aantal persoonlijke ondernemingen met oudste ondernemer >=50 jaar (%)	49	47	48	56	63
Persoonlijke ondernemingen met opvolger ten opzichte van totaal aantal persoonlijke ondernemingen met oudste ondernemer >=50 jaar (%)	51	53	52	44	37
Bedrijven met opvolger (inclusief rechts- personen met ondernemer >=50 jaar) ten opzichte van totaal aantal bedrijven (%)	27	28	30	25	21

Bijlage 3

Lijst van geïnterviewde personen en deelnemers aan de focusgroep

Geïnterviewde personen	Woonplaats	Bedrijfstype
Asse Aukes	Pietersbierum	Biologisch gemengd bedrijf, streekproducten en zorg
Peter, Coby en Rick van Boheemen	Stompwijk	Gangbare melkveehouderij, recreatie en educatie
Henk en Hillie Bunskoek	Punthorst	Biologische groenten, natuurbeheer, streekproducten, recreatie en zorg
Bert de Groot	Kamerik	Biologische melkveehouderij, natuur-beheer, recreatie, educatie en zorg
Lex Kruit	Lelystad	Biologisch gemengd bedrijf
Piet en Peter van IJzendoorn	Zeewolde	Biologisch gemengd bedrijf, natuur-beheer, streekproducten, educatie en zorg

Ondernemers focusgroep	Bedrijfstype
Coby van Boheemen	Gangbare veehouderij, recreatie en educatie
Henk Bunskoek	Biologische groenten, natuurbeheer, streekproducten, recreatie en zorg
Marente Hupkes	Gangbaar bedrijf, educatie, recreatie en zorg
Lex Kruit	Biologische veehouderij
Nico van Olst	Gangbare fruitteelt, streekproducten, huisverkoop, recreatie en educatie
Wim van Rijn	Biologische veehouderij, huisverkoop en recreatie
Franca Swinkels	Gangbaar vleesvarkensbedrijf, natuurbeheer, zorg
Josien Vos	Biologische akkerbouw
Piet IJzendoorn	Biologische gemengd bedrijf, educatie, natuurbeheer, verwerking, webwinkel, zorg

Specialisten focusgroep	Organisatie
Dirk Anco Albada	NAJK (bedrijfsovername)
Jan Beekhuizen	Rabobank Nederland (biologische landbouw)
Maria van Boxtel	Land & Co (samenwerkingsverband van zelfstandige adviseurs en trainers in de landbouw en het landelijk gebied)
Albert Canrinus	CAH Dronten (agrarisch ondernemerschap)
Jaap Haar	Stichting Grondbeheer Biologisch-Dynamische Landbouw (voorzitter)
Ronnie Horstman	Begeleider bedrijfsovername
André Verduijn	Countus (accountants en adviseurs)
Kees Water	Ekopart Adviesbureau
Jean-Pierre van Wesemael	NAJK, kennismakelaar multifunctionele landbouw

Bijlage 4

Globale interviewhandleiding

Het betreft een open interview gericht op het inventariseren van perspectieven, knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen ten aanzien van bedrijfsopvolging in de biologische en multifunctionele landbouw. De onderstaande lijst bevat aandachtspunten voor het gesprek.

1. Uitleg door de interviewer over het doel van het gesprek en over het achterliggende doel van project.
2. Informatie over de geïnterviewde en zijn bedrijf:
  - Geïnterviewde: Leeftijd, opvolger in beeld, aantal jaren werkzaam op het bedrijf, aantal jaren zelfstandig ondernemer.
  - Bedrijf: Omvang, verschillende takken, eigendomssituatie in relatie tot bedrijfsopvolging.
3. Bedrijfsopvolging op eigen bedrijf (voor checklist knelpunten/oplossingen zie kader):
  - Wat is het perspectief op voortgang van het bedrijf?
  - Welke knelpunten heeft u ervaren/ervaart u/verwacht u bij de bedrijfsopvolging?
  - Welke oplossingsrichtingen ziet u voor uw eigen bedrijf bij deze knelpunten?
  - Wie zou er bij kunnen dragen aan de oplossing en hoe?

- Perspectief bedrijf (People, Planet, Profit).
- Organisatievormen (maatschap, meerdere ondernemers, franchise).
- Financiering.
- Fiscale en juridische aspecten overdracht eigendom.
- Bedrijfseconomische waardering (onder andere biologische grond, multifunctionele tak).
- Capaciteiten/competenties/drive en intenties opvolger.
- Taakverdeling tijdens overnameperiode.
- Besluitvorming (matching eigen ideeën en capaciteiten en die van de opvolger).
- Ondersteuning vanuit accountants en adviesorganisaties.

4. Bedrijfsopvolging in de biologische/multifunctionele sector:
  - Herkent u het beeld dat de gemiddelde leeftijd van agrarische ondernemers omhoog gaat?
  - Zijn er voor de perspectiefvolle bedrijven voldoende jonge opvolgers? Hoe kan de aanwas worden gestimuleerd?
  - Welke van de onder 3. genoemde knelpunten en oplossingsrichtingen ziet u als specifiek voor de biologische en/of multifunctionele landbouw en waarom?
5. Heeft u interesse in deelname aan een focusgroepbijeenkomst bedoeld om de gezamenlijke sectorproblematiek rond bedrijfsopvolging scherp te krijgen?

Wageningen UR (University & Research centre) levert als internationaal toonaangevende onderwijs- en onderzoeksorganisatie op de terreinen van voeding en gezondheid, duurzame agrosystemen, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen essentiële bijdragen aan de kwaliteit van leven.

Meer informatie: www.wur.nl